

KS. MICHAŁ POWĘSKA

**KSIĘGA PRZYPOWIEŚCI HENOCHA (1 HEN 37–71).
OGÓLNA CHARAKTERYSTYKA ORAZ RELACJA DO
STAREGO I NOWEGO TESTAMENTU**

W wielu miejscach Biblii, zarówno Starego, jak i Nowego Testamentu, możemy odnaleźć idee obecne również w tzw. literaturze międzytestamentalnej. Dokumenty te, powstałe w ramach kultury żydowskiej w ostatnich stuleciach przed Chrystusem oraz w początkach kształtowania się chrześcijaństwa, nie zostały uwzględnione w kanonie ksiąg świętych. W zależności od czasu powstania poszczególnych ksiąg Pisma Świętego, autorzy natchnieni mogli korzystać z treści obecnych w tekstach pozabiblijnych, bądź odwrotnie – teksty biblijne i zawarte w nich idee mogły zostać wykorzystane przez autorów, których dzieła nie znalazły się w kanonie. W *Etiopskiej Księdze Henocha* (1 Hen)¹, zaliczanej do gatunku apokalips i tworzonej na przestrzeni znacznego okresu czasu (jej części powstały od II w. przed Chr. do I w. po Chr.), również obecne są treści, które można odnaleźć w tekście biblijnym zarówno Starego, jak i Nowego Testamentu.

KS. MGR LIC. MICHAŁ POWĘSKA, kapłan diecezji sandomierskiej, doktorant w Instytucie Nauk Biblijnych na Wydziale Teologii KUL. Kontakt: michal.poweska@gmail.com

1. Zachowały się obecnie teksty trzech wersji Księgi Henocha: wersja etiopska (1 Księga Henocha) – część tej księgi będzie tematem niniejszego artykułu; wersja słowiańska (2 Księga Henocha) z I w. po Chr. oraz wersja hebrajska (3 Księga Henocha), datowana na V-VI w. po Chr.

Czytelnik zainteresowany *Etiopską Księgą Henocha* może zapoznać się z najważniejszymi informacjami dotyczącymi tego dzieła, korzystając z dostępnej literatury polskiej i zagranicznej. Na gruncie polskim swoje wprowadzenia do literatury międzytestamentalnej (a wśród nich szczegółowe omówienia oraz tłumaczenia do *1 Księgi Henocha*) opracowali m.in. S. Mędała, R. Rubinkiewicz, L. Stachowiak oraz M. Parchem². Ogólne informacje dotyczące autorstwa, czasu i miejsca powstania *Etiopskiej Księgi Henocha* podali ponadto E. Szewc, B. Poniży, czy D. Iwański³.

W języku polskim dostępne są także publikacje, w których autorzy poruszają szczegółowe zagadnienia egzegetyczne dotyczące tekstu 1 Hen. Na temat *Księgi Aniołów Czuwających* (1 Hen 1–36) oraz *Księgi Astronomicznej* (1 Hen 72–82), uwzględniając przy tym całe *Corpus Henochicum*, swoje badania, z dogłębną analizą odnalezionych fragmentów 1 Henocha w grotach qumrańskich, prowadzi naukowiec z Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego – H. J. Drawnel⁴. Większość prac autora ukazuje się jednak w języku angielskim⁵. Ponadto swoje analizy nad poszczególnymi częściami, czy też tematami występującymi

2. S. Mędała, „Wprowadzenie do literatury międzytestamentalnej” (Kraków: The Enigma Press, 1994); R. Rubinkiewicz, „Księga Henocha etiopska. Wstęp i tł. Ryszard Rubinkiewicz”, *Apokryfy Starego Testamentu* (Warszawa: Vocatio, 1999) 144-189; L. Stachowiak, „Fragmenty aramejskie Księgi Henocha”, *Apokryfy Starego Testamentu* (red. R. Rubinkiewicz) (Warszawa: Vocatio, 1999) 190-196; M. Parchem (red.), *Pisma apokaliptyczne i testamenty* (Kraków – Mogilany: The Enigma Press, 2010) 72-75.
3. E. Szewc, „Autorstwo Księgi Henocha”, *RBL* 29 (1976) 20-26; B. Poniży, „Henoch w tradycjach biblijnych”, *Requirite in Libro Domini. Opuscula Michaeli Peter pieae memoriae dedicata* (red. F. Lenort) (Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza. Wydział Teologiczny. Redakcja Wydawnictw 2005 *Opuscula Dedicata* 6) 81-95; D. Iwański: „Księga Henocha – starożytny apokryf w świetle współczesnej wiedzy”, *TiC* 21 (2013) 123-139.
4. Spośród polskich opracowań autora wymienić można: H. J. Drawnel, „Kalkulacja ruchów księżyca w 4Q208 i 4Q209”, *Roczniki Biblijne* 56 (2009) 155-168; tenże, „Przyczyny powstania żydowskiej literatury apokaliptycznej okresu Drugiej Świątyni”, *Od wiary Abrahama do wiary Kościoła* (red. M. Kowalski) (Lublin, 2014) 9-27; tenże, „Ukaranie Asaela (1 Hen. 10,4-8) w kontekście mezopotamskiej literatury zwalczającej czarną magię”, *BibAn* 60 (2013) 285-307; tenże, „Zawodowa wiedza Asaela (1 Hen. 8,1) i jej relacja do starożytnej Mezopotamii”, *BibAn* 60 (2013) 47-66.
5. H. J. Drawnel, „1 Enoch 6–11 Interpreted in Light of Mesopotamian Incantation Literature”, *1 Enoch and the Synoptic Gospels: Reminiscences, Allusions, Intertextuality* (red. L. T. Stuckenbruck) (EJL 44; Atlanta, GA: SBL Press, 2016) 245-284; tenże, „1 Enoch 73:4-8 and the Aramaic Astronomical Book”, *A Teacher for All Generations. Essays in Honor of James C. VanderKam* (Supplements to the Journal for the Study of Judaism 153; Leiden: Brill, 2011) 687-704; tenże, „Knowledge Transmission in the Context of the Watchers’ Sexual Sin with the Women in 1 Enoch 6-11”, *BAn* 2 (2012) 123-151; tenże, „Moon Computation in the Aramaic Astronomical Book”, *RevQ* 22 (2007) 549-568; tenże, „Some Notes on Scribal Craft and the Origins of the Enochic Tradition”, *Hen* 31 (2009) 66–72; tenże, *The Aramaic Astronomical Book from Qumran: Text, Translation, and Commentary* (Oxford: Oxford University Press, 2011); tenże, „The Mesopotamian Background of the Enochic Giants and Evil Spirits”, *DSD* 21 (2014) 14-38; tenże, *Qumran Cave 4. The*

w księdze przedstawili wspomniani wyżej R. Rubinkiewicz⁶, D. Iwański⁷, M. Parchem⁸, a także S. Jędrzejewski⁹ oraz E. Zajac¹⁰. Na uwagę zasługuje również opracowanie wydane pod redakcją M. Wróbla, na które składają się referaty wygłoszone w czasie ogólnopolskiego sympozjum biblijnego w Lublinie¹¹. Konferencja pt. „Pomiędzy Księgą Henocha a Apokalipsą św. Jana. Apokaliptyczny wymiar teologii wczesnego judaizmu i chrześcijaństwa” odbyła się jesienią 2009 roku, a jej organizatorem był Instytut Nauk Biblijnych KUL.

Niewiele uwagi w polskiej literaturze biblijnej poświęcono jak dotąd drugiej części *Etiopskiej Księgi Henocha*, którą jest tzw. *Księga Przypowieści* (1 Hen 37–71). Jest ona o tyle ważna, że została w niej przedstawiona postać Syna Człowieczego. Określenie to, znane także z przekazu biblijnego, jest przecież jednym z głównych tytułów chrystologicznych w Nowym Testamencie. Wśród szczegółowych opracowań tej części 1 Hen można wymienić jedynie dwa artykuły, których autorem jest M. Miduch. Autorka porusza w nich tematy dotyczące mądrości apokaliptycznej¹² oraz przedstawia dość ogólnie postać Syna

---

Aramaic Books of Enoch 4Q201, 4Q202, 4Q204, 4Q205, 4Q206, 4Q207, 4Q212 (Oxford: Oxford University Press, 2019).

6. R. Rubinkiewicz, „Królestwo Boże jest wśród was. Wybrane zagadnienia z teologii biblijnej” (Studia Biblica Lublinensia 6; Lublin: Wydawnictwo KUL, 2010); tenże, „Duchy zamknięte w więzieniu. Interpretacja 1 P 3,19 w świetle Hen 10,4.12”, RTK 28 (1981) 77-86; tenże, Eschatologia Hen 9–11 a Nowy Testament (Lublin: RW KUL, 1984); tenże, „Przypowieść o szacie godowej (Mt 22,11-13) w świetle Hen 10,4”, RTK 27 (1980) 53-69.
7. D. Iwański, „Mieszkanie Boga w niebie według Księgi Czuwających (1 Henoch 14,8-23)”, CT 79 (2009) 101-112; tenże, „Wstawiennictwo aniołów w Księdze Henocha” (1 Hen) (Scripta Theologica Thoruniensia 15; Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2011); tenże, „Wstawiennicy i oskarżyciele, czyli aniołowie w akcji (1 Hen 9,4-11)”, Apokaliptyka wczesnego judaizmu i chrześcijaństwa (Red. M. S. Wróbel) (Analecta Biblica Lublinensia 6; Lublin: Wydawnictwo KUL, 2010) 69-77.
8. M. Parchem, „Motyw wojny eschatologicznej w Apokalipsie zwierząt (1 Hen 90,13-19)”, Apokaliptyka wczesnego judaizmu i chrześcijaństwa (red. M. S. Wróbel) (Analecta Biblica Lublinensia 6; Lublin: Wydawnictwo KUL, 2010) 79-110; tenże, „Teofania w 1 Hen 1,3c-9 w kontekście tradycji biblijnej”, Studia z bibliistyki 8 (Red. R. Bartnicki) (Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, 2012) 73-108; tenże, „Zmartwychwstanie, odpłata po śmierci i życie wieczne w literaturze międzytestamentalnej”, VV 8 (2009) 99-142.
9. S. Jędrzejewski, „Początek zła (Rdz 3 i 6,1-4) w interpretacji Księgi Henocha etiopskiej (1 HenEt)”, Sem 13 (1997) 95-112.
10. E. Zajac, „Narodziny Noego w tradycji biblijnej (Rdz 5,28-29) oraz literaturze apokryficznej (1 Hen 106-107, 1QapGn II-V, 4Q534)”, Qumran. Pomiędzy Starym a Nowym Testamentem (red. H. Drawnel, A. Piwowar) (Analecta Biblica Lublinensia 2; Lublin: Wydawnictwo KUL, 2009) 15-28.
11. M. S. Wróbel (red), „Apokaliptyka wczesnego judaizmu i chrześcijaństwa” (ABLub 6, Lublin: Wydawnictwo KUL, 2010).
12. M. Miduch, „Apokaliptyczna koncepcja mądrości w Księdze Przypowieści etiopskiej Księgi Henocha”, „Przekonywał ich o Chrystusie”. Paweł – apostoł i wojownik Chrystusa (red. R. Pindel,

Człowieczego w perspektywie eschatologicznej oraz cechy, którymi opisał tę postać autor *Księgi Przepowiedzi*¹³.

W związku z powyższym wydaje się uzasadnione przedstawienie bardziej szczegółowego wprowadzenia do *Księgi Przepowiedzi*, traktowanej jako oddzielna jednostka literacka w łonie 1 Hen. Wypada także bardziej dokładnie omówić obecną w księdze postać Syna Człowieczego, który w całej *Etiopskiej Księdze Henocha* wspomniany jest 17 razy i to jedynie w *Księdze Przepowiedzi*. Zostaną przy tym ukazane najbardziej oczywiste relacje do literatury pozabiblijnej oraz do ksiąg zarówno Starego, jak i Nowego Testamentu. Taki też jest cel niniejszego studium.

Struktura artykułu przedstawia się następująco. Na początku omówiony zostanie rozdźwięk pomiędzy nazwą, którą określa się rozdziały 37–71 – „przepowiedzi”, a gatunkiem tej części księgi, który przejawia zdecydowanie cechy apokalipsy. Następnie zostaną przedstawione informacje dotyczące zachowanych manuskryptów oraz podjęty będzie problem datacji księgi. Kolejno opisana będzie struktura literacka i treść 1 Hen 37–71. Na dalszym etapie zostanie zaprezentowana relacja *Księgi Przepowiedzi* do innych części 1 Hen. W kolejnej części ukazane zostaną w zarysie odniesienia *Księgi Przepowiedzi* do ksiąg Starego i Nowego Testamentu. Baczna uwaga zostanie zwrócona przede wszystkim na zagadnienie dotyczące postaci Syna Człowieczego.

Nazwa a gatunek literacki

Rozdziały 37–71 zawierają tzw. przepowiedzi Henocha. Choć księga rozpoczyna się od słów wyraźnie sugerujących otrzymanie przez Henocha „Drugiej Wizji Mądrości”¹⁴, skrócony tytuł – *Księga Przepowiedzi* – który funkcjonuje jako nazwa dla tej części dzieła, mógł zostać zaczerpnięty z 68,1, gdzie Noe zaznacza, że jego pradziad Henoch dał mu wyjaśnienie wszystkich tajemnic i zebrał je dla niego właśnie w „Księdze Przepowiedzi”¹⁵.

Tekst 1 Hen 37–71 nie zawiera jednak „przepowiedzi” w rozumieniu nowotestamentowym, a zatem podobnych do przepowiedzi wygłaszanych przez Jezusa.

S. Jędrzejewski (Hermeneutica et Judaica 2; Kraków: Wydawnictwo Naukowe Papieskiej Akademii Teologicznej, 2008) 143–156.

13. M. Miduch, „Figura Syna Człowieczego w Księdze Przepowiedzi etiopskiej Księgi Henocha”, *Biblia i kultura – dialog czy konflikt?* (red. Roman Pindel, Sylwester Jędrzejewski) (Hermeneutica et Judaica 1; Kraków: Wydawnictwo Naukowe Papieskiej Akademii Teologicznej, 2008) 75–90.
14. J. T. Milik utrzymuje, że jest to jedyna poprawna nazwa tej części księgi; zob. J. T. Milik, *The Books of Enoch: Aramaic Fragments of Qumrân Cave 4* (Oxford: Clarendon Press, 1976) 89–90.
15. G. W. E. Nickelsburg – J. C. VanderKam, *1 Enoch 2. A Commentary on the Book of 1 Enoch: Chapters 37–82* (Hermeneia; Minneapolis, MN: Fortress, 2001) 9.

W literaturze hebrajskiej „przypowieści” czy też „przysłowia” (hebr. l.mn. מְשָׁלִים *məszalim*, l.p. מִשְׁלָּה *maszal*) były wypowiedziami mądrościowymi pochodzącymi od mędrców, w poezji natomiast funkcjonowały na zasadzie podobieństw, dzięki którym porównywano jedną rzecz do drugiej. Mówiąc o „przypowieściach” w Księdze Henocha należy rozumieć je bardziej jako „wizje” – tak zresztą zostały opisane w 37,1. Wizjoner otrzymuje trzy objawienia mądrości. Treść tych wizji Henoch ma przekazać tym, którzy żyją na ziemi. Henoch ma więc możliwość wejrzenia w tajemnice stworzenia w perspektywie zapowiadanego sądu, dzięki czemu będzie potrafił wytłumaczyć i właściwie zinterpretować czasy, w których żyje¹⁶. W *Księdze Przypowieści* należy zwrócić uwagę na dwie cechy, poprzez które można starać się wyjaśnić znaczenie terminu מִשְׁלָּה:

- ♦ Podobnie jak w wypowiedziach starotestamentowych mędrców, również autor 1 Hen 37–71 stosuje liczne porównania i opisuje podobieństwa między grupami ludzi (sprawiedliwi – niesprawiedliwi, prześladowcy – prześladowani, władcy – poddani);
- ♦ Autor używa języka symbolicznego, szczególnie w opisach kosmologicznych. Poprzez te symbole porządek kosmiczny, ustanowiony przez Boga, rozumiany jest jako wzorzec dla ludzkości, który powinien być podporządkowany Bożej woli, tak jak poddany jest mu kosmos¹⁷.

Księgę Przypowieści należy zaliczyć do grupy apokalips, które cechują się podróżą pozaziemską wizjonera oraz kosmiczną lub polityczną eschatologią¹⁸. Henoch otrzymuje wyjaśnienie wizji od aniołów, którzy towarzyszą mu w jego podróży niebieskiej¹⁹. W księdze obecny jest także dualizm polegający na przenikaniu się dwóch światów: duchowego i ziemskiego, z czego można wnioskować o istnieniu walki między tymi dwiema rzeczywistościami. Pozornie dostrzegalny dualizm czasu sugerowałby, że po rzeczywistości ziemskiej, nastanie niebiańska. W *Księdze Henocha* oba te światy są jednak do siebie analogiczne. Wszystko w wizji Henocha dzieje się paralelnie zarówno w rzeczywistości niebieskiej, jak i ziemskiej. Wydaje się, że te idee zależności światów były znane

16. M. Barker, *The Lost Prophet. The Book of Enoch and Its Influence on Christianity* (Sheffield: Sheffield Phoenix, 2005) 65-67.

17. D. W. Suter, „*Masal* in the Similitudes of Enoch”, *JBL* 100 (1981) 209-212.

18. Idąc za K. Kochem można wymienić następujące cechy charakterystyczne przypisywane apokalipsom: wizje z obecnym dialogiem między człowiekiem a istotą pozaziemską; „duchowy wstrząs” człowieka, będący reakcją na doświadczenie wizji; mowy napominające, które wizjoner kieruje do słuchających go odbiorców; występujące zjawisko pseudonimii, czyli przypisywania autorstwa znaczącym postaciom; symbolika czerpana z mitologii; złożoność oraz rozłożony w czasie okres powstawania dzieła. Za M. Parchem, *Pisma apokaliptyczne*, 25-26.

19. J. J. Collins, „The Jewish Apocalypses”, *Semeia* 14 (1979) 39-40.

w starożytności. Nie następowały one czasowo po sobie, ale niejako ze sobą współistniały. To właśnie określano mianem „przypowieści”. W ten sposób to, co przedstawiane jest w *Księdze Przypowieści*, jest obrazem rzeczywistości ziemskiej. Z tych treści wypływa nauka i aktualne przesłanie dla ludzkości, przesłanie obecne „poza czasem”²⁰.

Manuskrypty 1 Księgi Henocha

Przez długi okres historii *Etiopska Księga Henocha* znana była jedynie w wersji greckiej jako kompilacja złożona z fragmentów Listu Judy (14-15), dzieł Ojców Kościoła oraz chronografów bizantyjskich. Pierwsze, spisane w języku etiopskim (*Gə'əz*), tłumaczenie z przełomu V i VI wieku po Chrystusie²¹ przedstawił J. Bruce w 1773 roku. Niedługo po tym zaczęto dokonywać tłumaczeń tego tekstu na łacinę oraz język angielski. Z biegiem czasu powstawały nowe publikacje dotyczące etiopskich tekstów i komentarzy. Pierwszego wydania tekstu etiopskiego podjął się w 1838 roku R. Laurence, na podstawie jednego rękopisu. Po nim A. Dillmann, w 1851 roku, opublikował tekst krytyczny pięciu dostępnych mu manuskryptów. J. Flemming w swoim krytycznym opracowaniu etiopskich rękopisów wyodrębnił dwie recenzje tekstu: (a) starszą, lepiej zachowaną i zawierającą fragmenty z początku XV wieku oraz (b) młodszą, wprowadzającą liczne i często błędne korekty do pierwszej. Kolejną ważną pracą nad etiopską wersją Henocha było dzieło R. H. Charles'a zawierające: (1) grecką wersję Synkellosa²², (2) grecki manuskrypt *Cairensis 10759* – odnaleziony w grobie mnicha w starożytnym Panopolis w Egipcie, (3) grecki fragment watykańskiego manuskryptu Vat. Gr. 1809 oraz (4) urywki łacińskie, syryjskie i koptyjskie²³. Wraz z odkryciami w Qumran światło dzienne ujrzały liczne manuskrypty. Wśród nich w 4. grocie zostały odnalezione aramejskie fragmenty *1 Księgi Henocha*. W 1978 roku M. Kni-bb wydał przygotowane przez siebie krytyczne opracowanie *1 Księgi Henocha*,

20. Barker, *The Lost Prophet*, 72.

21. Milik, *The Books of Enoch*, 88.

22. Jerzy Synkellos (Georgius Syncellus) – mnich, żyjący na przełomie VIII-IX wieku. Pierwszy okres swojego życia spędził w Ziemi Świętej, następnie przeniósł się do Konstantynopola, obejmując funkcję sekretarza (synkellosa) przy patriarsze Tarazjuszu (784-806). Zmarł ok. 810 roku. Pod koniec swojego życia, po powrocie do klasztoru, przystąpił do prac nad Kroniką (Ἐκλογὴ τῆς χρονογραφίας), obejmującą czasy od stworzenia świata aż do objęcia tronu przez cesarza Dioklecjana (284 r.). Po śmierci autora jego dzieło kontynuował Teofanes Wyznawca. Za O. Jurewicz, *Historia literatury bizantyjskiej. Zarys* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2007) 132.

23. H. J. Drawnel, *Qumran Cave 4. The Aramaic Books of Enoch 4Q201, 4Q202, 4Q204, 4Q205, 4Q206, 4Q207, 4Q212* (Oxford: Oxford University Press, 2019) 20-21.

uwzględniając materiały odnalezione w Qumran²⁴. Omawiana w niniejszej pracy *Księga Przypowieści* (1 Hen 37–71) nie została jednak poświadczona w żadnym ze wspomnianych wyżej rękopisów; zachowała się jedynie w wersji etiopskiej.

Próby datacji powstania *Księgi Przypowieści*

R. H. Charles za możliwy czas powstania *Księgi Przypowieści* przyjął lata 94-79 r. przed Chrystusem. Swoje wnioski poparł badaniem terminów odnoszących się do potępionych „królów i potężnych”, w których dostrzegł władców machabejskich²⁵. J. Greenfield oraz M. Stone są zdania, że *Księga Przypowieści* powstała nieco później, bo ok. 40 roku przed Chrystusem. Uczni wskazują na wzmianki w księdze dotyczące Partów i Medów (1 Hen 56,5)²⁶, którzy właśnie w latach czterdziestych I wieku przed Chrystusem najechali na Palestynę²⁷. D. Suter przyjmuje datację tej części księgi na czas panowania imperatora Gajusza Kaliguli, a dokładniej na okres między 37-41 rokiem po Chrystusie. W swoich badaniach zwraca uwagę na motywy sądu oraz kary i zagłady dla niesprawiedliwych²⁸. Ch. L. Mearns, podobnie jak D. Suter, przychylił się ku dacie 40 rok naszej ery. Zauważał jednak możliwe odniesienia *Księgi Przypowieści* do *Testamentu Abrahama*, który, zdaniem tego uczonego, mógł także powstać w tym samym czasie²⁹. J. C. Hindley dostrzegł aluzje do kampanii Trajana z 113 roku po Chrystusie. Z tego powodu uważa on, że *Księga Przypowieści* mogła powstać na początku II wieku po Chrystusie³⁰.

Całkowicie odmienną od powyższych datacji zasugerował J. T. Milik. Według polskiego uczonego dzieło może być kompozycją judeo-chrześcijańską³¹.

-
24. M. A. Knibb, *The Ethiopic Book of Enoch. A New Edition in the Light of the Aramaic Dead Sea Fragments* (Oxford: Clarendon Press, 1978) I-II; Uczony w swoich badaniach korzystał jednak z dostępnego już opracowania J.T. Milika – *The Books of Enoch: Aramaic Fragments of Qumran Cave 4* (Oxford: Clarendon Press, 1976).
  25. R. H. Charles, *The Book of Enoch or I Enoch* (Oxford: Clarendon, 1912) 73.
  26. Na temat wzmiankowania Partów i Medów w Księdze Przypowieści zob. T. M. Erho, „Historical-Allusional Dating and the Similitudes of Enoch”, *JBL* 130 (2011) 493-511; L. W. Walck, *Son of Man in the Parables of Enoch and in Matthew* (Jewish and Christian Texts in Contexts and Related Studies Series; New York, NY: T&T Clark, 2011) 19-20.
  27. J. C. Greenfield – M. E. Stone, „The Enochic Pentateuch and the Date of the Similitudes”, *HTR* 70 (1977) 58.
  28. J. J. Collins, *The Apocalyptic Imagination: An Introduction to Jewish Apocalyptic Literature* (2 wyd.; Grand Rapids, MI: Eerdmans, 2010) 15.
  29. C. L. Mearns, „Dating the Similitudes of Enoch”, *NTS* 25 (1979) 360-369.
  30. J. C. Hindley, „Towards a Date for the Similitudes of Enoch. An Historical Approach”, *NTS* 14 (1968) 551.564-565.
  31. J. C. Greenfield – M. E. Stone, „The Book of Enoch and the Traditions of Enoch”, *Numen* 26 (1979) 89.91.

Za datę powstania *Księgi Przypowieści* proponował przyjąć czas między 260 a 270 rokiem po Chrystusie. Swoje stanowisko Milik argumentował brakiem fragmentów księgi pośród odkrytych zwojów w Qumran³². Ponadto twierdził, że najprawdopodobniej *Przypowieści* początkowo wyparły *Księgę Gigantów* w oryginalnej wersji „Pentateuchu” henochicznego, a także utrzymywał, że w 1 Hen 37–71 występowały podobieństwa do *Wyroczeni Sybilli*³³. M. A. Knibb nie zgodził się na późną datację *Przypowieści* zasugerowaną przez Milika między innymi ze względu na różnice w podłożu teologicznym, logicznym i językowym w porównaniu z innymi tekstami z tego okresu. Ostatecznie zaproponował, uwzględniając także brak fragmentów *Księgi Przypowieści* w Qumran, że powstała ona między końcem pierwszego a początkiem drugiego stulecia naszej ery³⁴. W związku z powyższym należy wnioskować, że większość uczonych proponuje określić możliwy czas powstania *Księgi Przypowieści* na przełom pierwszego wieku przed Chrystusem i pierwszego wieku po Chrystusie.

Struktura literacka

1. W *Księdze Przypowieści* należy wyróżnić cztery części³⁵:

A. Rozdział 37 – wstęp

W rozdziale wstępnym autor podaje rozbudowany tytuł księgi, przedstawiając jednocześnie osobę wizjonera – Henocha. Informuje także, że podejmuje opis drugiej wizji mądrości³⁶. Pierwsza wizja w stosunku do omawianej zawarta jest w *Księdze Czuwających*. Obydwa wprowadzenia do wizji, zarówno to z *Księgi Czuwających*, jak i z *Księgi Przypowieści* korespondują ze sobą. Jest w nich wymieniony m.in. rodzaj doświadczenia – „wizja” (1,2; 37,1), treść, którą jest „przypowieść” (1,3; 37,5) oraz osoba Henocha (1,1; 37,1). Od 37,2 głos zabiera sam Henoch, który opisuje cel swojej wizji, zwracając się do odbiorców objawienia w 1. osobie liczby pojedynczej – *początek słów mądrości (...), które*

32. Milik, *The Books of Enoch*, 96.

33. Greenfield – Stone, „The Enochic Pentateuch”, 52.

34. M. A. Knibb, „The Date of the Parables of Enoch: A Critical Review”, *NTS* 25 (1979) 345-359.

35. Polski przekład 1 Hen 37–71 dostępny jest w tłumaczeniu R. Rubinkiewicza: tenże, „Księga Henocha etiopska. Wstęp i tł. Ryszard Rubinkiewicz”, *Apokryfy Starego Testamentu* (Warszawa: Vocatio, 1999) 154-166.

36. Na temat formuł wprowadzających motyw wizji w apokalipsach zob. R. J. Korner, „«And I Saw...» An Apocalyptic Literary Convention for Structural Identification in the Apocalypse”, *NovT* 42 (2000) 160-183.

skierowałem do mieszkańców ziemi (w. 2), jak i w liczbie mnogiej – *Także potomnym chcemy umożliwić poznanie mądrości* (w. 3).

B. Rozdziały 38–44 – pierwsza przypowieść

W tych rozdziałach poruszane są następujące zagadnienia:

- ◆ sąd nad nieprawymi (38): Henoch rozpoczyna swoją wizję pytaniem – dywagacją o ostateczny los sprawiedliwych i grzeszników. Jako odpowiedź na postawiony problem przedstawia obraz sądu nad niesprawiedliwymi i grzesznikami, którzy ostatecznie zostaną usunięci z powierzchni ziemi. Objawi się wtedy chwała sprawiedliwych, na których twarzach ukaże się światło Pana Duchów.
- ◆ miejsce przebywania sprawiedliwych (39): wizjoner otrzymuje przedstawienie mieszkania przygotowanego dla prawych. Znajduje się ono „pod skrzydłami Pana Duchów”. Zasiadają oni także w towarzystwie aniołów³⁷ i świętych. Radość sprawiedliwych staje się od teraz pragnieniem Henocha, który zaczyna wychwalać Pana Duchów.
- ◆ czterej aniołowie (40): w tym samym objawieniu wizjoner dostrzega niezliczoną ilość bytów, oddających chwałę Panu Duchów. Anioł towarzyszący Henochowi wyjaśnia mu, że wyróżniające się cztery postacie, które zauważył pośród tłumu świętych, to archaniołowie: Michał, Rafał, Gabriel oraz Fanuel, którzy wielbią Najwyższego Pana.
- ◆ tajemnice wiatrów, słońca i księżyca (41): Henoch doświadcza tajemnicy wiatrów, słońca i księżyca. Jak się okazuje, upersonifikowane działania zjawisk atmosferycznych także są poddane Najwyższemu i oddają Mu chwałę.
- ◆ mieszkanie Mądrości i Nieprawości (42): opis działania uosobionej Mądrości.
- ◆ opis błyskawic i gwiazd niebieskich (43-44): autor powraca do motywów astronomicznych podkreślając uległość błyskawic i gwiazd względem Pana Duchów, który „woła je po imieniu”. Pojawia się także motyw „ważenia na wadze sprawiedliwości” owych zjawisk atmosferycznych.

C. Rozdziały 45–57 – druga przypowieść

Tu opisane są następujące rzeczywistości:

- ◆ zapowiedź nowej ziemi i nowego nieba (45): pojawia się motyw sądu, którego dokona „Wybrany”. On też przemieni ziemię i niebo, czyniąc je nowymi. Grzesznicy natomiast zostaną odrzuceni.
- ◆ wizja Syna Człowieczego (46): w dalszej części wizji Henoch dostrzega tajemniczą postać, którą nazywa Głową Dni. To w jej obecności pojawia się

37. Na temat roli aniołów w pismach apokaliptycznych zob. L. T. Stuckenbruck, *Angel Veneration and Christology: A Study in Early Judaism and in the Christology of the Apocalypse of John* (WUNT II/70; Tübingen: Mohr Siebeck, 1995) 174-176.

Syn Człowieczy. Osoba Syna Człowieczego okaże się być znacząca dla wprowadzenia sprawiedliwości na ziemi. To On, odpowiednio za popełnione występki, ukarze „królów i możnych”, nie okazując im miłosierdzia.

- ◆ modlitwa sprawiedliwych o Bożą odpłatę, którzy radują się w obecności Pana Duchów (47).
- ◆ objawienie Syna Człowieczego (48): Henoch kolejny raz wspomina Syna Człowieczego, który będzie oparciem dla sprawiedliwych i świętych. Dla królów i ziemskich mocarzy obecność Syna Człowieczego stanie się powodem do smutku, ze względu na sąd, którego nad nimi dokona.
- ◆ mądrość i potęga Wybrańca (49): obecna jest tu idea mądrości wylewanej jak woda. Duch Mądrości towarzyszy także Wybranemu oraz w nim mieszka.
- ◆ zwycięstwo sprawiedliwych (50): po raz kolejny wizjoner mówi o chwale sprawiedliwych oraz nieszczęściach, które spadną na grzeszników. Nawoływanie do czynienia pokuty przed Panem Duchów ma stać się przestrożą i zachętą dla tych, którzy mają jeszcze szansę, by zostać zaliczonymi do grona sprawiedliwych.
- ◆ zmartwychwstanie umarłych, oddzielenie sprawiedliwych od występnych (51): przywrócenie do życia dokona się w obecności Wybranego, który zasiądzie na swym tronie by sądzić.
- ◆ metalowe góry (52): Henoch podkreśla dalej, że w swoim widzeniu dostrzega góry – żelazną, miedzianą, srebrną, złotą, z miękkiego metalu oraz z ołowiu³⁸. Wizjoner nie rozumie tego, co ukazało się jego oczom, prosi więc anioła interpretatora o wyjaśnienie wizji. Jak się okazuje wspomniane góry zostaną poddane władzy Wybranego i nikt na ziemi „nie znajdzie już ratunku” w żadnym z wymienionych metali szlachetnych.
- ◆ sąd nad grzesznikami, wizja doliny kaźni (53,1–54,6): oczom Henocha ukazuje się „głęboka dolina”, która nie wypełnia się, mimo iż mieszkańcy ziemi znoszą do niej dary i prezenty. Staje się ona natomiast miejscem kaźni dla czyniących nieprawość (są nimi królowie i możni). Narzędzia tortur znajdujące się w tej części doliny przygotowane są, zgodnie z interpretacją anioła, dla Azazela i upadłych aniołów, z którymi walczyć będą wspomniani wcześniej: Michał, Gabriel, Rafał i Fanuel.
- ◆ wody potopu (54,7–55,2): pojawi się także zjawisko określane zjednoczeniem wód, zgromadzonych w spichlerzach, aby dokonać zagłady ludzkości. Autor wspomina także o przysiędze Pana Duchów, który obiecał, że w przyszłości nie dokona ponownego zniszczenia wszystkich mieszkańców ziemi.

38. Hen 18,13 przedstawia upadłych aniołów jako płonące góry; w Jer 51,25 pojawia się opis Babilonu porównanego do zburzenia góry; a w Ap 8,8 płonąca góra spada z nieba.

- ◆ sąd nad Azazelem i upadłymi aniołami oraz walka Izraela z jego wrogami (55,3–56,8): w wizji pojawiają się także aniołowie kary, którzy pobudzą królów do działań przeciwko sobie. Dojdzie do rozruchów, wzajemnych zabójstw, a po wszystkim grzesznicy zostaną zatraceni w Szeolu.
- ◆ zgromadzenie rozproszonych (57).

D. Rozdziały 58–71 – trzecia przypowieść

Część ta zawiera następujące zagadnienia:

- ◆ opis światłości dla sprawiedliwych i wybranych (58): swoją ostatnią przypowieść Henoch rozpoczyna od błogosławieństwa skierowanego w stronę sprawiedliwych i wybranych. To oni poruszać się będą w świetle słońca oraz pozostaną nieśmiertelni. Przed nimi zostanie także zniszczona ciemność.
- ◆ tajemnice *błyskawic i piorunów* (59): Henoch jest świadkiem niecodziennych zjawisk atmosferycznych, które dotyczą w różnym stopniu sprawiedliwych i niesprawiedliwych.
- ◆ Księga Noego: poruszenie nieba, Lewiatan i Behemot, tajemnice natury (60): na początku zostaje podana data widzenia – pięćsetny rok, czternasty dzień siódmego miesiąca. W tym rozdziale wizjonerem jest Noe, który także widzi Przedwiecznego, zasiadającego na tronie swej chwały w towarzystwie aniołów. Wizjoner podkreśla *misterium tremendum*, które wtedy przeżywał oraz swoje uniżenie przed Bogiem. Noe dowiaduje się, że towarzyszące wydarzeniu nieprzewidywalne zjawiska świadczą o tym, że dzień miłosierdzia dobiegł już końca. Teraz należy oczekiwać dnia sądu, w którym dojdzie do zachwiania się zjawisk atmosferycznych, a także wystąpią przeciwko sobie Lewiatan i Behemot. Wszystko to poprzedzać będzie dzień sądu i kary.
- ◆ *aniołowie mierzący raj, sąd Wybrańca* (61): tu wizjonerem ponownie jest Henoch, który dostrzega aniołów dokonujących pomiarów dla ludzi sprawiedliwych i niesprawiedliwych. Właśnie tych zacznie sądzić Wybrany in-tronizowany przez Pana Duchów. Po raz kolejny Henoch dostrzega nagrodę przeznaczoną dla sprawiedliwych.
- ◆ sąd nad królami i władcami ziemi, objawienie Syna Człowieczego, chwała dla sprawiedliwych (62): wizjoner kolejny już raz doświadcza objawienia sądu nad królami i możnymi ziemi, którego dokonuje Wybrany z tronu chwały. Ból tych, dla których przygotowana jest kara porównany zostaje przez autora do bólu porodowego, na nic zdadzą się błagania o miłosierdzie tych, którzy popełniali niegodziwości; zostaną oni porażeni lękiem. Inaczej sprawa ma się ze sprawiedliwymi. Ci będą ucztować z Synem Człowieczym, wielbiąc Go na wieki.

- ◆ zagłada królów i rządców (63): w relacji Henocha ciągle przeplatają się motywy potępionych niesprawiedliwych, którzy oczekują miłosierdzia oraz sprawiedliwych, którzy uwolnieni od lęku powołani zostają do szczęścia wiecznego.
- ◆ opis miejsca kaźni upadłych aniołów (64): wizjoner zaznacza wreszcie, że jego oczom ukazują się inne postacie. Anioł interpretator objawia, że są to aniołowie, którzy zeszedli z nieba na ziemię oraz zdradzili ludziom niebieską tajemnicę, doprowadzając ich do grzechu.
- ◆ Księga Noego (65–69): pojawia się relacja Noego, której treść objaśnia mu jego pradziad, Henoch. Autor wspomina o zbliżającej się zagładzie ludzkości. Powodem takiej decyzji ma być tajemna, magiczna wiedza, która została objawiona ludziom oraz popełniane niegodziwości. Pośród kataklizmu ma zostać zachowany jedynie Noe. Aniołowie kary, którzy stają się wykonawcami sądu, czekają w gotowości, by zalać ziemię wodami potopu. Inni aniołowie przygotowują arkę, która stanie się miejscem ocalenia podczas zagłady. W tym doświadczeniu, w dolinie wody, zginą aniołowie, którzy zwiedli ludzkość, królowie, możni oraz pozostali mieszkańcy ziemi. W dalszej części (68–69) pojawia się dialog archaniołów Michała i Rafała na temat sądu. Wymienione zostają imiona upadłych aniołów oraz ich niegodne czyny, którymi przyczynili się do upadku ludzkości. Jest także mowa o tajemnej przysiędze i przymierzu, dzięki którym został stworzony świat. Wreszcie autor wspomina osobę Syna Człowieczego, który, zasiadając na tronie swej chwały, przystępuje do sądu.
- ◆ przeniesienie Henocha, wizja niebieskiej świątyni i Boga (70–71³⁹): tu sam Henoch określanymi jest mianem „Syn Człowieczy”. Bohater zostaje zabrany do nieba, gdzie aniołowie odmierzają mu sznurem dział przygotowany dla sprawiedliwych. Wizjoner dostrzega także świętych, ubranych w białe szaty i chodzących w płomieniach ognia. Z przerażenia pada na twarz, ale podniesiony przez Michała poznaje tajemnice nieba. Następnie w „najwyższym niebie” Henoch otrzymuje wizję niebieskiej świątyni Boga, jego dworu oraz samego Przedwiecznego. Wizjoner wygłasza błogosławieństwo, które zostaje przyjęte przez Boga.

Podsumowując, należy zauważyć, że każda z przypowieści poprzedzona jest wyrocznią (rozdziały 38; 45; 58), która zapowiada nadchodzący dzień sądu oraz skupia się na losie sprawiedliwych i grzeszników. Stają się one, jak

39. Collins poddaje w wątpliwość pierwotną obecność rozdziału 71. w treści *Przypowieści*. Jak zauważa, choć w 1 Hen 71 pojawia się rozbudowany opis wzięcia Henocha do nieba, to jednak jest to powtórzenie treści z poprzedniego rozdziału. Zob. J. J. Collins, „The Jewish Apocalypses”, 39-40.

zauważa J. J. Collins, punktem ciężkości dla dalszego rozwinięcia treści wizji. W *Przypowieściach* zostaje uwzględniony motyw podróży pozaziemskiej Henocha oraz wizji, którą tłumaczy dla niego anioł interpretator⁴⁰. Wizje nieba Henoch opisuje w 1. osobie liczby pojedynczej, podkreślając tym samym swoją osobę jako wizjonera. Za każdym razem Henoch zaznacza, że zaczyna swoją przypowieść (38,1; 45,1; 58,1), a w przypadku drugiej wizji podkreśla także jej zakończenie (57,3). W *Księdze Przypowieści* pojawiają się również dwa dyskursy (60; 65–69), w których rolę wizjonera przejmuje patriarcha Noe. Ponadto treść trzech przypowieści uzupełnia się wzajemnie. Niekiedy powtórzone zostają te same informacje. Podobnie, główne motywy (sądu, Syna Człowieczego, przeznaczenia sprawiedliwych i niesprawiedliwych) obecne są w każdej z wizji.

Relacja tematyczna *Księgi Przypowieści* do innych części 1 Hen

1. *Księga Przypowieści* a *Księga Czuwających* (1 Hen 1–36)

Księga Przypowieści jest drugą wizją, następującą po opisie objawień w *Księdze Czuwających*. Trzeba zauważyć, że *Księga Przypowieści* w wielu aspektach przywołuje treści zawarte w *Księdze Czuwających*, choć obecny jest w niej też odmienny materiał własny, zaczerpnięty być może z innych pism lub z ustnej tradycji henochicznej. Mimo to *Księga Czuwających* wydaje się być prototypem i fundamentem dla *Księgi Przypowieści*.

Między tymi dwiema częściami *Księgi Henocha* należy dostrzec następujące główne podobieństwa:

- A. Obie rozpoczynają się swoistym tytułem, w którym zostaje podkreślona osoba Henocha jako wizjonera (1,1 oraz 37,1).
- B. Zaznaczeni zostają adresaci przesłania: „mieszkańcy ziemi” (37,2) oraz „przyszłe pokolenia” (1,2).
- C. Wizjoner zapowiada na początku swojej mowy przyszłe objawienie się Boga oraz ideę sądu, który ma nastąpić (1,3-5,9 oraz 38,1-6).
- D. Pojawia się motyw przybywających z nieba na ziemię postaci niebieskich i ich korelacja z mieszkańcami ziemi (6-11 oraz 39,1)
- E. Wizja niebiańskiego mieszkania świętych oraz tronu Bożego (9; 14,9-25 oraz 39,4-40,10; 46-49).
- F. Pozaziemska podróż wizjonera i objawienie mu tajemnych treści (17,1-19,2 oraz 41,3-8; 43,1-44,1; 52,1-56,4).

40. Collins, “The Jewish Apocalypses”, 39.

- G. Sąd nad sprawiedliwymi i niesprawiedliwymi (1,8-9; 5,4-9 oraz 45,1-6).
 H. Miejsce kary (18,6-11; 19,1-2; 18,12-16; 211-10 oraz 52,1-54,6; 55,6-56,4).
 I. Lista upadłych aniołów (6,7-8; 8,1-3 oraz 69,2-12)⁴¹.

2. *Księga Przypowieści a Księga Astronomiczna* (1 Hen 72–82)

Kilka podobieństw w *Przypowieściach* można odnaleźć także w *Księdze Astronomicznej*. Dotyczą one szczególnie niebiańskiej podróży Henocha (41,3-4; 43–44; 59,1-3; 60,11-22) oraz towarzyszącym temu zjawiskom astronomicznym. Jak zauważa J. Ben-Dov, w *Księdze Przypowieści* wzmianki zawierające treści astronomiczne nieoczekiwanie przerywają prowadzoną narrację. Ponadto zjawiska astronomiczne posiadają w tej części księgi cechy charakterystyczne nie występujące nigdzie indziej. Pojawia się choćby motyw wzajemnej „przysięgi” słońca i księżyca (41,5; 43,2) oraz związana z nimi idea błogosławieństwa (41,8; 59,1). W drugiej części księgi Henocha wizjoner dostrzega zarówno ciała niebieskie jak i zjawiska atmosferyczne, które określane są jako „tajemnicze” oraz przetrzymywane w „spichlerzach/skarbcach” (41,4), podczas gdy w *Księdze Astronomicznej* mówi się o „bramach” (72), przez które te ciała i zjawiska oddziałują. Powyższe idee „tajemniczości”, „przysięgi” oraz „spichlerza/skarbca” nie pojawiają się w *Księdze Astronomicznej*. Mogą być więc zaczerpnięte z późniejszych materiałów rabinicznych⁴². Mimo dostrzegalnych, subtelnych różnic w relacjach obu części *Etiopskiej Księgi Henocha*, należy przyjąć, że autor *Księgi Przypowieści* przede wszystkim korzystał z informacji zawartych w *Księdze Astronomicznej*⁴³.

Relacja *Księgi Przypowieści* do Starego Testamentu

W *Księdze Przypowieści* wizje, które otrzymuje Henoch, a które dotyczą przyszłości, są oparte na przeszłych wydarzeniach zapisanych w Starym Testamencie. Można więc w 1 Hen 37–71 dostrzec wiele paralel do tekstów starotestamentowych. Autor tej części księgi wykorzystał niektóre z motywów pojawiających się m.in. w *Księdze Rodzaju*, *Księdze Daniela*, *Księdze Hioba* oraz w *Księdze Izajasza*. W tekście można doszukiwać się także aluzji do *Księgi Ezechiela*, *Księgi Joela* czy *Księgi Mądrości Syracha*.

41. Nickelsburg – VanderKam, *1 Enoch* 2, 13.55-56.

42. J. Ben-Dov, „Exegetical Notes on Cosmology in the Parables of Enoch”, *Enoch and the Messiah Son of Man: revisiting the book of parables* (red. G. Boccaccini) (Grand Rapids, MI: Eerdmans 2007) 143-150.

43. Nickelsburg – VanderKam, *1 Enoch* 2, 57.

1. Odniesienia do Księgi Rodzaju

Już we wstępie (1 Hen 37,1) autor podkreśla, że uczestnikiem wizji, która zostaje przez niego opisana jest *Henoch, syn Jareda, syn Malalela, syn Kainana, syn Enosza, syn Seta, syn Adama*. Wzmiankę o Henochu, synu Jareda odnajdujemy w Rdz 5,18, gdzie czytamy, że *Jered miał 162 lata, gdy urodził mu się Henoch*. Podobna informacja, że Jered był ojcem Henocha, pojawia się w genealogii w 1 Krn 1,1-2.

W *Księdze Przypowieści* obecne jest tzw. źródło noahickie, nawiązujące do postaci Noego oraz motywu potopu z Rdz 6,1–8,22. Autor Księgi Henocha odwołuje się do tego źródła kilkakrotnie: 39,1-2a – wspominając grzech synów Boga z ludźmi; 54,7–55,2 – opisując zapowiedź wód potopu zalewających ziemię; w 1 Hen 60, gdzie pojawia się motyw poruszenia nieba, walki biblijnych potworów oraz tajemniczych zjawisk atmosferycznych. Wreszcie reinterpretacja historii życia Noego obecna jest w 1 Hen 65,1–69,25. W tej ostatniej części także zapowiedziane zostają wody oczyszczające ziemię z grzeszników, pojawia się wzmianka o ocaleniu Noego, dialog archaniołów o sądzie oraz imiona upadłych aniołów, odpowiedzialnych za grzech ludzkości⁴⁴. Relacja o Noem obecna jest ponadto w *Księdze Snów* (w rozdziałach 83–84) oraz w *Apokalipsie Noego* – opowiadaniu o narodzeniu patriarchy – rozdziały 106–107.

2. Odniesienia do Księgi Daniela

Księgę Daniela (a w szczególności Dn 7) z *Przypowieściami* łączy głównie motyw tajemniczej postaci, którą jest „Syn Człowieczy”⁴⁵. Autor Księgi Henocha wspomina o nim przede wszystkim w dwóch fragmentach: 1 Hen 46–48 oraz 69,26–71,17.

Między 1 Hen 46–48 a Dn 7 można dostrzec następujące paralele: Głowa Dni (46,1; 47,3; 48,2; 55,1; 60,2; 71,10-14) sugeruje postać Przedwiecznego z Dn 7,9, którego głowa jest biała jak wełna. Postać podobna do człowieka (46,1) odnosi się do postaci opisywanej w Dn 7,13. Głowa Dni zasiada na tronie swojej chwały w obecności zastępów niebieskich (47,3; 69,27), podobnie czyni Przedwieczny

44. J.C. VanderKam, „Righteous One, Messiah, Chosen One, and Son of Man in 1 Enoch 37–71”, *The Messiah: Developments in Earliest Judaism and Christianity* (red. J. H. Charlesworth) (Minneapolis, MN: Fortress Press, 1992) 169-171.176.

45. Zob. też J. Muilenburg, „The Son of Man in Daniel and the Ethiopic Apocalypse of Enoch”, *JBL* 79 (1960) 197-209; o Synu Człowieczym w kontekście rabinicznym zob. m.in. D. Boyarin, „The Parables of Enoch and the Foundation of the Rabbinic Sect: A Hypothesis”, *The Words of a Wise Man's Mouth are Gracious* (Qoh 10,12). *Festschrift for Gunter Stemberger on the Occasion of His 65th Birthday* (red. M. Perani) (SJ 32; Berlin – New York, NY: Walter de Gruyter 2005) 53-72.

(Dn 7,9-10), obecny jest także motyw otwartej księgi. Obecne w Dn 7,10 rzesze odzianych w biel aniołów i świętych zostają wspomniane w 1 Hen 71,1.8. Także postać Michała Archanioła wymieniana jest w obu księgach (1 Hen 71,3 oraz Dn 10,13.21; 12,1)⁴⁶.

3. Odniesienia do Księgi Hioba

W 1 Hen 60,7-8 autor wspomina o dwóch potworach, które mają być od siebie rozłączone. Pierwszym z nich jest Lewiatan – istota rodzaju żeńskiego żyjąca w głębinach morskich. Potwór ten wspomniany jest w Hi 3,8 oraz 40,25. Drugim potworem – rodzaju męskiego – jest Behemot wymieniany w Hi 40,15. Obecność tych zwierząt w Księdze Hioba ma dowodzić wielkości i mocy stwórczej Jahwe. Ponadto w 1 Hen 60,21-22 (wyjaśnienie tajemnicy deszczu) posiada swoje odniesienie do Hi 38,25-27.33-38⁴⁷. 1 Hen 40,7 wspomina o „szatanach”, w znaczeniu przeciwników Boga i człowieka. Motyw „szatana” obecny jest także w Księdze Hioba w kontekście sporu o sprawiedliwość Hioba (Hi 1,6-12; 2,1-6).

4. Odniesienia do Księgi Izajasza

W 1 Hen 38,2 mowa jest o Sprawiedliwym, objawiającym się sprawiedliwym i wybranym. O chwale należnej Sprawiedliwemu wspomina także Iz 24,16 oraz 53,11, przy czym wzmianka o sprawiedliwych i wiernych (z 1 Hen 39,6) obecna jest także w Iz 11,5. Termin „Wybrany” pojawiający się w 1 Hen 39,6, zastosowany jest przez Iz 41,8.9 oraz 42,1 jako tytuł Sługi Pańskiego. W tym samym rozdziale w w. 12 autor wspomina o błogosławieństwie, które ma odbierać od sprawiedliwych Pan Duchów zastosowane jest tu trzykrotne zawołanie: „święty, święty, święty” – w nawiązaniu do Iz 6,3. Aluzja do niewyczerpalnego źródła sprawiedliwości, z którego piją wszyscy, wzmiankowana w 1 Hen 48,1, może sugerować zaproszenie pojawiające się w Iz 55,1. W 1 Hen 49,3 mowa jest o duchu mądrości, zrozumienia, wiedzy i mocy, co może sugerować zapowiedź z Iz 11,2-3.

5. Odniesienia do Księgi Mądrości Syracha

W *Przypowieściach* pojawia się także idea odrzuconej Mądrości. Jak zauważa J. J. Collins, wtrącenie w 1 Hen 42,1-2 treści, że *Mądrość nie znalazła miejsca*

46. J.C. VanderKam, „Daniel 7 in the Similitudes of Enoch (1 Enoch 37–71)”, *Biblical Traditions in Transmission: Essays in Honour of Michael A. Knibb* (red. C. Hempel – J. M. Lieu) (Leiden – Boston: Brill, 2007) 294-302.

47. M. Black, *The Book of Enoch or I Enoch: A New English Edition with Commentary and Textual Notes* (SVTP 7; Leiden: Brill, 1985) 230.

[na ziemi] *na swe zamieszkanie*, jest aluzją i antytezą do Syr 24. Uosobiona Mądrość w Księdze Syracha zamieszkała pośród swojego ludu na ziemi, została więc przyjęta przez swoich, dzięki czemu udzieliła swojej mądrości tym, którzy ją zaakceptowali. W relacji Henocha Mądrość – odwrotnie niż w Syr 24 – nie znalazła miejsca na ziemi na swoje zamieszkanie, przez co musiała wrócić do nieba. Na jej miejsce na ziemi została przyjęta niesprawiedliwość⁴⁸.

6. Odniesienia do innych ksiąg biblijnych ST

W *Księdze Przypowieści* obecny jest także motyw „doliny” jako miejsca zguby (1 Hen 53,1 i 54,1). Być może pojawia się tu nawiązanie do doliny Jozafata, w której, zgodnie z Jl 3,2.12, ma odbyć się sąd ostateczny. Wątek ten wspomina także Iz 22,1-8; Ez 39,11-29 oraz Za 14,1-15. Objawienie Henocha kończy się jego wzięciem do nieba oraz wizją niebieskiej świątyni (71,5-6). Zapowiedź nowej świątyni także obecna jest w tradycji biblijnej (Ez 47,1-2; Za 6,12-15).

Motyw Syna Człowieczego jako główny punkt stychny *Księgi Przypowieści z Nowym Testamentem*

Zwrot Syn Człowieczy (אֲדָמָה בֶּן־אָדָם), pojawiający się w starotestamentowej Księdze Daniela (7,13)⁴⁹, określa tajemniczą postać przychodzącą na obłokach, która od Przedwiecznego otrzymuje panowanie, chwałę i władzę. W *Księdze Przypowieści*, prócz terminu Syn Człowieczy, obecne są także inne tytuły mesjańskie: Sprawiedliwy (38,2; 53,6), Mesjasz (48,10; 52,4) oraz Wybrany (40,5; 45,3.4; 48,6; 49,2.4; 51,3.5; 52,6.9; 53,6; 55,4; 61,5.8.10; 62,1)⁵⁰. Tytuł Syn Człowieczy spotykany jest także w Nowym Testamencie jako popularne samookreślenie Jezusa. Dla wielu współczesnych badaczy tytułów chrystologicznych *I Księga Henocha* mogła mieć wpływ na użycie tego terminu przez samego Jezusa i późniejszych autorów Nowego Testamentu. Poniżej zostanie przedstawiony zarys koncepcji Syna Człowieczego w literaturze pozabiblijnej oraz zasugerowane będą możliwości przejścia tego tytułu z tradycji pozabiblijnej.

48. Collins, *The Apocalyptic Imagination*, 179-180.

49. Skrótowy przegląd idei Syna Człowieczego zob. H. Wilson, „A Survey of the «Son of Man» from Daniel to Jesus, Part I: A Reevaluation of Daniel 7 and Its Subsequent Implications on the «Son of Man» Debate”, *Studia Antiqua* 14 (2016) 1-26.

50. VanderKam, „Righteous One”, 170-174.

1. Idea Syna Człowieczego w literaturze pozabiblijnej

Uczeni od dawna zastanawiali się nad pochodzeniem idei Syna Człowieczego. J. J. Collins poszukiwał początków tego terminu w literaturze pozabiblijnej. Proponował odnieść się do mitologii irańskiej i występującej w niej postaci Gajomara – pierwszego człowieka, który miał zostać zabity, zstąpił do podziemi i ma zostać wywyższony na końcu czasów. Trudno jednak zestawić postać Gajomara z ideą Syna Człowieczego z Dn 7, gdyż autor Księgi Daniela nie wspomina nic o śmierci Syna Człowieczego ani o jego zejściu do podziemia. J. J. Collins twierdzi więc, że postać Syna Człowieczego z Dn 7 to obraz wielości różnych tradycji, stąd wydaje się, że postać ta nie posiada wartości historycznej⁵¹.

A. J. Ferch w swoich badaniach nad terminem Syn Człowieczy w Dn 7 odwołuje się do prac H. Gressmanna, doszukującego się podobieństw między Synem Człowieczym a egipskim bogiem Słońca, do wniosków H. Gunkel'a, który upatrywał idei Syna Człowieczego w babilońskim eposie „Enuma elisz” oraz do H. S. Kvanvig'a, który z kolei próbował dostrzec korelację między Dn 7 a babilońskim dokumentem traktującym o wizji świata podziemnego. Mimo tych licznych możliwości A. J. Ferch stwierdził, że zakres kulturowy i czasowy tych poszukiwań jest zbyt szeroki, a związki z Dn 7 mało przekonujące⁵². Uczony próbował też zestawić postać z Dn 7 z Dawidowym Mesjaszem. Choć znalazł cechy wspólne obu postaci (np. panowanie, idea królestwa wiecznego, służenie im), doszedł do wniosku, że znacznie więcej jest różnic niż podobieństw. A. J. Ferch przebadął także w tym kontekście Hi 15,18; 25,4-6 oraz Ps 8,4. W rezultacie także stwierdził, że koncepcje w tych tekstach są odmienne i nie są wystarczająco pomocne w rozumieniu Dn 7⁵³.

W badaniach nad tłem obecności Syna Człowieczego w Dn 7 warto ponadto uwzględnić cykl Baala, wywodzący się z mitologii kananejskiej. Baal pojawia się także w obecności obłoków. El w mitologii kananejskiej posiada cechy podobne do Przedwiecznego z Dn 7. Tak jak w relacji Księgi Daniela zwierzęta wychodzą z morza, tak też w wierzeniach kananejskich wyzwanie dla Baala pochodzi z morskich głębin. W tekstach tych obecna jest także idea wiecznego panowania oraz definitywne zwycięstwo Boga, które objawi się w czasach ostatecznych. Mimo pojawiających się różnic między tymi opisami (jak choćby ta, że Baal w cyklu rocznym umiera i powraca do życia, a o Synu Człowieczym

51. Collins, *The Apocalyptic Imagination*, 51.

52. A. J. Ferch, „The Apocalyptic «Son of Man» in Daniel 7” (Dys., Andrews University, 1979) 44-48.

53. Ferch, „The Apocalyptic «Son of Man», 78-88.

autor Dn 7 w ten sposób się nie wypowiada) należy stwierdzić, że redakcja Dn 7 może bazować na wyobrażeniach kananejskich⁵⁴.

2. Występowanie terminu Syn Człowieczy w *Przypowieściach* Henocha

Termin Syn Człowieczy w *Corpus Henochicum* występuje jedynie w *Księdze Przypowieści*⁵⁵. Pojawia się w tej części księgi aż 17 razy (46,2.3.4; 48,2; 60,10; 62,5.7.9.14; 63,11; 69,26.27.29.29; 70,1; 71,14.17). Wydaje się, że postać ta jest dobrze znana wizjonerowi, gdyż nie prosi on o wyjaśnienie tego określenia. Należałoby jednak zastanowić się nad istotą osoby, którą określa ten tytuł. W literaturze apokaliptycznej postać o wyglądzie człowieka często utożsamiana była z aniołem (Dn 8,15; 9,21; 10,5; 12,6). Ponadto nie można nie zauważyć podobieństw do postaci eschatologicznej określanej tym samym tytułem w Dn 7,13. W *Przypowieściach* pojawia się także inne określenie Syna Człowieczego: Wybrany oraz Sprawiedliwy. Trzeba zauważyć jednak, że terminami „sprawiedliwi”, „wybrani”, a także „święci” określa się w *Przypowieściach* ludzi, którzy dostąpią wiecznej radości (w odróżnieniu od „niesprawiedliwych” – „władców i możnych” – którzy zostaną potępieni)⁵⁶. W związku z podobieństwami w określeniach między Synem Człowieczym a tymi, którzy otrzymają nagrodę od Pana Duchów, S. Mowinckel dostrzega między nimi „intymną wspólnotę przeznaczenia”. Tym celem jest przebywanie w niebie, w obecności Boga⁵⁷.

Postać Syna Człowieczego w *Księdze Przypowieści* pojawia się po raz pierwszy w 1 Hen 46,1-5. Bez wątplenia należy dostrzec analogię między tym fragmentem a Dn 7,13. W *Księdze Henocha* Syn Człowieczy występuje w towarzystwie Głowy Dni. Jego wygląd podobny jest do wyglądu anioła o męskich cechach. Choć w *Księdze* nie pojawia się jednoznaczne stwierdzenie, że Syn Człowieczy jest Synem Bożym, to jednak mimo ludzkiego wyglądu jest on postacią niebieską. Staje się on też pośrednikiem między ludźmi a Bogiem, z którym łączy go wyjątkowa i tajemnicza relacja⁵⁸. W 1 Hen 46,1-5 pojawiają się także elementy zaczerpnięte z Iz 9,6; 11,4-5.14; 32,1 oraz Jer 23,5-6; 33,15-16,

54. Walck, *Son of Man*, 52-53; J. Morgenstern, „The «Son of Man» of Daniel 7:13: A New Interpretation”, *JBL* 80 (1961) 65-77; J. J. Collins, „The Son of Man and the Saints of the Most High in the Book of Daniel”, *JBL* 93 (1974) 50-66.

55. Na temat zastosowania tytułu Syn Człowieczy w 1 Hen 37–71 zob. M. Casey, „The Use of Term «Son of Man» in the Similitudes of Enoch”, *JSJ* 7 (1976) 11-29.

56. Collins, *The Apocalyptic Imagination*, 184.

57. S. Mowinckel, *He That Cometh. The Messiah Concept in the Old Testament and Later Judaism* (Nashville: Abingdon, 1955) 381.

58. S. Lucass, *The Concept of the Messiah in the Scriptures of Judaism and Christianity* (New York, NY: T&T Clark, 2011) 148.257.

w których zostaje podkreślona sprawiedliwość i władza królewskiego mesjasza oraz jego wybraństwo. Syn Człowieczy w Księdze Henocha posiada ponadto przywilej ujawnienia „całego skarbcza tajemnic” – mądrości, a także przewyższy panujących władców, stając się dla nich sędzią⁵⁹. Ta mesjańska postać egzekwuje też karę od niesprawiedliwych, a także przynosi zbawienie prawym⁶⁰. Wydaje się, że celem przedstawienia Syna Człowieczego w drugiej przypowieści jest wzbudzenie nadziei na wyzwolenie od uciskających naród władców (podobna myśl pojawia się również w Dn 7,13). Wyzwolicielem okaże się właśnie tajemniczy Syn Człowieczy.

3. Podobieństwa między henochicznym Synem Człowieczym a postaciami ze Starego Testamentu

Także w 1 Hen 48,2-7 – w drugiej przypowieści – wzmiankowany jest Syn Człowieczy, który posiada wiele cech wspólnych z Deutero-Izajaszowym Cierpiącym Sługą (Iz 42,1-9 oraz Iz 49,1-7), o czym świadczą występujące w tekstach podobieństwa:⁶¹

	Syn Człowieczy – 1 Hen	Cierpiący Sługa – Iz
nadanie imienia	przed czasem i stworzeniem świata; w obecności Pana Dni	przed narodzinami; przed stworzeniem świata
stosunek do narodów	ma być światłem i nadzieją	ma być światłem i wyzwolicielem
cel zbawczy	sprawiedliwi będą mogli się na nim wesprzeć	poprowadzi (podtrzyma) wybranych
reakcja obecnych	narody oddadzą mu cześć; śpiew hymnów pochwalnych	księżęta padną na twarz; echo pieśni radości w niebiosach
relacja do Boga	wybranie przez Boga	wybranie przez Boga

G. Nickelsburg twierdził, że Syn Człowieczy opisywany w *Przypowieściach* ma wiele podobieństw także z Mdr 1–5 oraz Iz 52–53. Podobieństwo miałyby być

59. Walck, *Son of Man*, 81-82.

60. J. A. Waddell, *The Messiah: A Comparative Study of the Enochic Son of Man and the Pauline Kyrios* (Jewish and Christian Texts in Contexts and Related Studies Series; New York, NY: T&T Clark, 2011) 87-88.

61. Lucass, *The Concept of the Messiah*, 150.

dostrzegalne w cierpieniu prawego sługi, jego śmierci (choć Izajasz nic nie wspomina o zgonie sługi) i wywyższeniu. Syn Człowieczy w tej części Księgi Henocha także jest odzwierciedleniem prześladowanej przez królów i możnych wspólnoty sprawiedliwych, ostatecznie, choć brak opisów cierpienia i śmierci, zostaje jednak wywyższony wraz ze swoimi wyznawcami⁶². Mimo powyższych dywagacji nad pochodzeniem Syna Człowieczego należy stwierdzić, że postać ta, będąca indywidualną jednostką, staje się symbolem społeczności sprawiedliwych⁶³.

Ponadto na podstawie 1 Hen 48,2-7 oraz 62,7 można doszukiwać się możliwej preegzystencji Syna Człowieczego. Przesłanki ku takiemu przekonaniu obecne są w 48,3. Jeśli Syn Człowieczy został nazwany w obecności Pana Duchów jeszcze przed słońcem i gwiazdami, skoro został wybrany, ale jednocześnie jego osoba została utajona, można przyjąć, że istniał przed początkiem czasu stworzenia. Cechą takiej argumentacji jest ograniczenie czasowe (chronologiczne), które wydaje się być w tym miejscu zbyt dosłownością, z pominięciem właściwej ontologii. T. W. Manson i J. C. VanderKam przyjmują wcześniejsze istnienie Syna Człowieczego, ale tylko w umyśle Boga⁶⁴. G. A. Barton próbuje wykazać podstawy do przyjmowania preegzystencji Syna Człowieczego w Księdze Henocha i zauważa, że we wczesnym judaizmie istniały dwie opinie dotyczące preegzystencji Mesjasza. Mógł on istnieć od zawsze, a choć urodził się na ziemi, jego osoba pozostawała w ukryciu aż do właściwego czasu oraz – według drugiej opinii – Mesjasz przebywał od początku w niebiosach, ale we właściwym czasie miał przyjść na ziemię, by ukończyć przeznaczone dla niego zadanie⁶⁵.

W 1 Hen 62 autor zwraca uwagę na ból, który osiągnie królów i możnowładców ze strony sprawiedliwie sądu Syna Człowieczego, który zasiada na tronie chwały. Należy dostrzec tu aluzje do Iz 10–13. Autorzy *Księgi Henocha* oraz *Księgi Izajasza* podkreślają, że ci, którzy rządzą na ziemi zostaną upokorzeni za swoje naganne postępowanie, doświadczając wielkiego cierpienia. Ból ten porównany będzie do trudności, które przeżywa rodząca dziecko kobieta. Autor *Księgi Henocha* wspomina więc o „królach i możnowładcach”, natomiast Izajasz stanowczo przestrzega, by Izrael nie lękał się swoich wrogów.

Zestawiając powyższe teksty, należy także zwrócić uwagę na źródło mocy, którym w 1 Hen 62,2 jest „wylanie ducha sprawiedliwości” – termin podobny

62. G. W. E. Nickelsburg, *Resurrection, Immortality, and Eternal Life in Intertestamental Judaism* (HTS 26; Cambridge: Harvard University Press, 1972) 77.

63. Collins, *The Apocalyptic Imagination*, 187.

64. Walck, *Son of Man*, 97-98.

65. G. A. Barton, „On the Jewish-Christian Doctrine of the Pre-Existence of the Messiah”, *JBL* 21 (1902) 78.80-91.

do Izajaszowego Ducha Pańskiego (Iz 11,2). Prorok wspomina ponadto o zwycięskiej Reszcie Izraela. Co ciekawe, także autor *Księgi Henocha* interesuje się losem sprawiedliwych, którzy zostaną uwolnieni od złych władców⁶⁶.

W 1 Hen 70,1 oraz 71,14 pojawia się nie do końca zrozumiałe stwierdzenie, w którym postać Syna Człowieczego zostaje utożsamiona z osobą Henocha⁶⁷. Trzeba w tym miejscu zaznaczyć, że *Księga Przypowieści* posiada dwa epilogi. Nie wydaje się jednak możliwe, aby posiadały one jednego autora⁶⁸. S. Lucass twierdzi, że drugi epilog, identyfikujący Henocha z Synem Człowieczym, mógł zostać dodany jako wyraz sprzeciwu wobec chrześcijańskiego rozumienia tego tytułu, przypisywanego Jezusowi. Na potwierdzenie tego stanowiska przytacza opinię J. J. Collinsa, który zauważa, że w *Księdze Przypowieści* nie pojawia się żadna informacja, aby Syn Człowieczy miał jakkolwiek związek z ziemską rzeczywistością. Zdaniem S. Lucassa jest to wystarczający argument, by ostatecznie nie utożsamiać Henocha z Synem Człowieczym, którego Henoch dostrzega w swoich wizjach⁶⁹.

4. Syn Człowieczy w Nowym Testamencie

W Nowym Testamencie określenie Syn Człowieczy używane jest niemal wyłącznie w Ewangeliach. Oto ponad 70 razy stosują je Synoptycy, 12 razy natomiast obecne jest ono w Ewangelii według św. Jana. Poza Ewangeliami określenie Syn Człowieczy powiązane jest z osobą Jezusa jeszcze w Dz 7,56; Hebr 2,6 oraz Ap 1,13; 14,14⁷⁰. Jak zauważają G. W. E Nickelsburg i J. C. VanderKam w zachowanej tradycji należy dostrzec trzy różne kategorie występowania terminu Syn Człowieczy: (1) Syn Człowieczy jako istota ludzka na ziemi; (2) ten, który musiał umrzeć i zmartwychwstać; (3) postać eschatologiczna. W omawianej *Księdze Przypowieści* mowa jest o ostatniej z wymienionych możliwości⁷¹. Poniżej zostaną ukazane

66. Walck, *Son of Man*, 111-113.

67. Zob. D. C. Olson, „Enoch and the Son of Man in the Epilogue of the Parables”, *JSP* 9 (1998) 27-38; Na temat metodologicznych problemów w 1 Hen 70,1 zob. M. A. Knibb, *Essays on the Book of Enoch and Other Early Jewish Texts and Traditions* (SVTP 22; Leiden – Boston: Brill, 2009) 161-175.

68. J. J. Collins, „Ascent to Heaven in early Jewish Apocalypses”, *Apokaliptyka wczesnego judaizmu i chrześcijaństwa* (ABLub 6, Lublin: Wydawnictwo KUL, 2010) 40-42.

69. Lucass, *The Concept of the Messiah*, 146-147.

70. Możliwości adaptacyjne tego tytułu względem osoby Jezusa przedstawiają A. Y. Collins, „The Origin of the Designation of Jesus as «Son of Man»”, *HTR* 80 (1987) 391-407; E. Schweizer, „The Son of Man”, *JBL* 79 (1960) 119-129; W. O. Walker, „The Origin of the Son of Man Concept as Applied to Jesus”, *JBL* 91 (1972) 482-490; C. C. McCown, „Jesus, Son of Man: A Survey of Recent Discussion”, *The Journal of Religion* 28 (1948) 1-12.

71. Nickelsburg – VanderKam, *1 Enoch 2*, 70; Na temat obecności *Księgi Przypowieści* w Nowym Testamencie (ze szczególnym uwzględnieniem teologii Syna Człowieczego) zob. J. H. Charle-

podobieństwa pomiędzy eschatologiczną postacią Syna Człowieczego obecną w *Księdze Przypowieści*, a obrazem tej postaci, który pozostawili ewangeliści.

A. Ewangelia według św. Marka

Tytuł Syn Człowieczy (υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου) w relacji Marka pojawia się w ustach samego Jezusa. W Mk 8,38 jest mowa o Synu Człowieczym, który przyjdzie na sąd – w *chwale Ojca swojego razem z aniołami świętymi* – by *zawstydić się* każdego, kto się go wyparł (ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἐπαισχυνθήσεται αὐτόν). Warto zaznaczyć, że kontekstem tej wypowiedzi jest wyznanie Piotra oraz jego oburzenie na zapowiedź cierpienia, którego ma doświadczyć Jezus. W Mk 13,26-27 opisana jest zapowiedź nadejścia *Syna Człowieczego przychodzącego w obłokach z wielką mocą i chwałą* (jak w Dn 7,14), w towarzystwie aniołów. Wystąpi on jako prawdziwy Mesjasz, w przeciwieństwie do tych fałszywych⁷². Warto zwrócić uwagę, że w Dn 7 nie ma mowy o sądzie, którego dokona ta tajemnicza postać. Na wątpliwości najwyższego kapłana (Mk 14,62) o pochodzenie i mesjańską godność Jezusa pada odpowiedź, w której mowa o przyszłej wizji *Syna Człowieczego siedzącego po prawicy Wszechmocnego i nadchodzącego z obłokami niebieskimi*. Należy dostrzec tu paralelę do Dn 7,13, gdzie także pojawia się Syn Człowieczy *przybywający na obłokach nieba*. Syn Człowieczy – Mesjasz *siedzący na tronie* występuje także w 1 Hen 62,2-5⁷³. Ponadto w relacji Marka tytuł Syna Człowieczego widnieje w kontekście Jego przyszłej śmierci i zmartwychwstania (8,31; 9,9-12.31; 10,33-34.45)⁷⁴.

B. Ewangelia według św. Mateusza

Wydaje się, że można przyjąć, iż Mateusz znał treść *Księgi Przypowieści Henocha*. Ewangelista przedstawia Jezusa potwierdzającego swoją tożsamość jako Syna Człowieczego. Doszukując się podobieństw w opisach Syna Człowieczego w relacji Mateusza i autora *Księgi Przypowieści* wypada posłużyć się opracowaniem L. W. Walck'a, który szczegółowo przebadiał to zagadnienie. Autor podaje wspólne cechy dotyczące Syna Człowieczego zastosowane przez obu autorów⁷⁵.

sworth – D. L. Bock, *Parables of Enoch. A Paradigm Shift* (Jewish and Christian texts in contexts and related studies series 11; London – New Delhi – New York, NY – Sydney: Bloomsbury, 2013) 171-363.

72. Wątpliwości co do mesjańskich cech Syna Człowieczego w Ewangeliach opisuje P. Parker, „The Meaning of «Son of Man»”, *JBL* 60 (1941) 151-157.

73. F. Borsch lęk sanhedrynu po zapowiedzi królowania Jezusa oraz wydanie wyroku śmierci na niego za rzekome bluźnierstwo (Mk 14,62) porównuje do przerażenia władców ziemskich z 1 Hen 62,5. – F. Borsch, „Mark 14:62 and 1 Enoch 62:5”, *NTS* 14 (1968) 565-567.

74. Nickelsburg – VanderKam, *1 Enoch* 2, 71-72.

75. Walck, *Son of Man*, 226-242.

Syn Człowieczy posiada status mieszkańca nieba⁷⁶, skąd pełni rolę sędziego⁷⁷, zasiadając na tronie chwały⁷⁸. On jest panem kosmosu⁷⁹. Towarzyszą mu wybrani⁸⁰ i sprawiedliwi⁸¹, którym obiecuje wieczną radość⁸². Właśnie ci zajaśnieją blaskiem w dowód uznania za popełniane przez nich dobre czyny⁸³. Syn Człowieczy nie ma jednak litości dla potępionych, którzy za życia dopuszczali się nieprawości⁸⁴.

W kontekście eschatologicznym Mateusz zaznacza, że ta królewska postać przybędzie na obłokach w obecności aniołów, aby zebrać wybranych z czterech stron świata oraz dokonać ostatecznego rozrachunku (Mt 24,31-44). Syn Człowieczy według relacji Mateusza przyjmuje przede wszystkim rolę sędziego, którego władza sądenia dosięgnie każdego z ludzi (13,36-43). Tym relacja Mateusza różni się od pozostałych synoptyków, którzy Synowi Człowieczemu przypisują raczej rolę obrońcy, nie sędziego. Mateusz zaznacza, że Syn Człowieczy będzie sądził niesprawiedliwych, ale zwróci się także w stronę sprawiedliwych, którzy doznali cierpienia i bólu ze strony nieprawych oraz weźmie ich w obronę. Ci, po swoim ucisku będą jaśnieć w królestwie Ojca niebieskiego (13,43)⁸⁵. W Mt 25,31-46 ewangelista podkreśla, że do Syna Człowieczego należy królestwo, ma on władzę nad aniołami i swoimi wybranymi. Podczas procesu, stojąc przed Kajfaszem, Jezus zaświadczył, że jest mesjaszem, zaznaczając: *odtąd* (ἀπ’ ἄρτι) *ujrzycie Syna Człowieczego, siedzącego po prawicy Wszechmocnego i nadchodzącego na obłokach niebieskich* (26,64). Ewangelista podkreśla w ten sposób, że w jego relacji obraz zasiadającego na tronie i sądzącego Syna Człowieczego jest wydarzeniem dokonanym, a nie odnoszącym się do przyszłości. Wielki sąd, który przeprowadza Syn Człowieczy, podobny jest więc do tego, który szczegółowo został opisany w 1 Hen 62-63 (analogiczny motyw pojawia się także w Dn 7; Mdr 2 i 5). Jest on ostateczny w perspektywie czasowej i jego wyroki są nieodwołalne⁸⁶. Sąd w relacji Mateusza dosięgnie każdego – dobrych i złych – symbolicznie oddzielonych na prawą i lewą stronę. Podobnie do 1 Hen 62,3-5, gdzie wyrok dotyczy królów, możnowładców, wielmożów (uważanych za niesprawiedliwych) oraz sprawiedliwych. Czyniący

76. 1 Hen 46; 48,2-8; 62-63; 70-71 oraz Mt 13,36-43; 16,24-28; 19,28; 24,30.

77. 1 Hen 46; 62-63; 69,26-29 oraz Mt 13,36-43; 16,27; 19,28; 24,30; 25,31.

78. 1 Hen 62,5; 69,27.29 oraz Mt 19,28; 25,31.

79. 1 Hen 69,27 oraz Mt 24,30; 25,32.

80. 1 Hen 48,2-8; 62-63 oraz Mt 24,30-31.

81. 1 Hen 48,2-8; 62-63 oraz Mt 13,36-43; 25,31-46.

82. 1 Hen 62,13-16; 71,16-17 oraz Mt 13,43; 25,34; 46.

83. 1 Hen 71,1; 58,1.4.6 oraz Mt 13,43.

84. 1 Hen 62-63 oraz Mt 13,36-43; 25,31-46.

85. Ten sam motyw blasku sprawiedliwych obecny jest w Dn 12,3.

86. Walck, *Son of Man*, 221; Nickelsburg – VanderKam, *1 Enoch 2*, 72.

dobro według relacji Mateusza posiadają królestwo niebieskie (25,34), natomiast Sprawiedliwi z 1 Hen *będą ucztować wraz z Synem Człowieczym* (62,14). Dialog niegodziwych odnotowany przez Mateusza (25,44–45) wydaje się nawiązywać do prośby królów skierowanej w stronę aniołów kary (1 Hen 63,1–7), którzy próbują ratować swoją sytuację. Kara dla niesprawiedliwych określana jest przez ewangelistę jako ogień wieczny – znak odrzucenia i potępienia (Mt 25,41), natomiast w relacji Henocha oblicza odrzuconych napełnione zostaną ciemnością i wstydem, a wieczne odrzucenie zostaje podkreślone poprzez symbol miecza oddzielającego grzeszników od Syna Człowieczego (63,11).

C. Dzieło Łukaszowe

Autor przedstawia Syna Człowieczego jako tego, który ma przyjść we właściwym dniu⁸⁷ oraz wprowadzić panowanie swojego królestwa (17,20–37). Łukasz podkreśla jednak, że królestwo Mesjasza już nastąpiło, a oczekiwane jest jedynie Jego przyjście (*paruzja*)⁸⁸. Ewangelista zaznacza, że Syn Człowieczy w swojej wierności nie wyprze się nigdy przed *aniołami Bożymi* swojego wyznawcy, a więc tego, który dawał o Nim świadectwo przed ludźmi⁸⁹. Ci jednak, którzy nie przyjmą wiary w Syna Człowieczego w czasie ziemskim zostaną w ten sam sposób potraktowani przez Niego w obecności *aniołów Bożych* (12,8–9). Pojawia się więc motyw kary za niewiarę – jest nią ostateczne odrzucenie. Autor 1 Hen 46,4–8 zaznacza, że Syn Człowieczy dość brutalnie potraktuje wszystkich mocarzy i władców ziemi, którzy *go nie wywyższyli i nie oddali mu czci i którzy nie sławili imienia Pana*. Niegodziwość, której dopuścili się mieszkańcy ziemi, została także spotęgowana poprzez własnoręczne wykonanie bożków i wyznawanie wiary w nich wiarę (46,7). Tożsama myśl uwidacznia się także w relacji Łk 18,8, gdzie jest mowa o tym, że Syn Człowieczy będzie poszukiwał, czy też egzekwował wiarę na ziemi w dniu swojego przyjścia⁹⁰. Podobny do wspomnianego motyw dotyczący „zawstydzenia się” Syna Człowieczego i jego słów (*ὁς γὰρ ἂν ἐπαισχυνθῆι με καὶ τοὺς ἐμοὺς λόγους*) oraz taka sama odpłata względem człowieka, dokona się przy objawieniu się majestatu Syna Człowieczego, gdy ten przyjdzie *w swojej*

87. Leaney sugeruje w tym miejscu aluzję do sceny przemienienia Jezusa (Łk 9,28–36); zob. R. Leaney, „The Days of the Son of Man (Luke xvii. 22)”, *The Expository Times* 67 (1955) 28–29.

88. E. A. McDowell, „The Kingdom of God and the Day of the Son of Man. A Study of Luke 17:20–37”, *RevExp* 39 (1942) 54–64.56–58.

89. Catchpole twierdzi, że wzmianka o „aniołach bożych” w relacji Łk jest argumentem potwierdzającym boskość Jezusa oraz cel powtórnego przyjścia, którym będzie sąd; zob. D. R. Catchpole, „The Angelic Son of Man in Luke 12:8”, *NovT* 24 (1982) 255.

90. Tu Catchpole zastanawia się, nad problemem, wśród jakich społeczności Syn Człowieczy będzie „szukał wiary”; zob. D. R. Catchpole, „The Son of Man’s Search for Faith (Luke XVIII 8b)”, *NovT* 19 (1977) 81.92–101.

chwale (ὄταν ἔλθῃ ἐν τῇ δόξῃ αὐτοῦ) – Łk 9,26. Motyw sądu, który dokonany będzie z *tronu chwały* obecny jest w 1 Hen 62. Autor opisując wydarzenie trybunału podkreśla, że oblicza potężnych królów, wielmożnych i panów ziemskich zapłoną wstydem oraz doświadczą oni wielkiego przerażenia z powodu odrzucenia Syna Człowieczego w czasie ziemskiego życia. W relacji ewangelisty Łukasza należy w tym kontekście dostrzec także zachętę do czuwania (21,36), aby uniknąć sądu i kary oraz móc stanąć przed Synem Człowieczym. Łukasz referuje także przebieg dialogu Jezusa z Kajfaszem (22,67-70). Jezus podkreśla w rozmowie z arcykapłanem swoją godność mesjańską oraz zaznacza, że *odtąd Syn Człowieczy siedzieć będzie po prawej stronie Wszechmocny Bożej* (por. z Dn 7,13). Podobnie Szczepan w Dz 7,56 otrzymuje wizję *Syna Bożego stojącego w niebie po prawicy Bożej*⁹¹.

D. Ewangelia według św. Jana

Omawiany tytuł również w IV Ewangelii odnosi się do osoby Jezusa. Posiada podobne konotacje z tymi, które pojawiają się w tradycji judaistycznej i w Ewangeliach synoptycznych. Warto jednak wspomnieć, że autor Ewangelii używa tytułów chrystologicznych – w tym określenia Syn Człowieczy – w połączeniu z dwoma charakterystycznymi dla siebie czasownikami *ύψω* (3,14; 8,28; 12,32-34⁹²) oraz *δοξάζω* (12,23; 13,31-32), poprzez które opisuje przyszłe wywyższenie / uwielbienie Jezusa. G. W. E Nickelsburg i J. C. VanderKam zauważają, że te same czasowniki pojawiają się w Księdze Izajasza (LXX), a odnoszą się do cierpiącego Sługi Jahwe (52,13: *ἰδοὺ συνήσει ὁ παῖς μου καὶ ύψωθήσεται καὶ δοξασθήσεται σφόδρα*). Jan używa więc terminu Syn Człowieczy w tym samym znaczeniu, co synoptycy oraz autor Księgi Henocha. Ponadto w IV Ewangelii także obecne są wątki z Mdr 2 i 5, mówiące o prześladowaniu sprawiedliwego⁹³. W Janowej Ewangelii nie pojawia się zapowiedź przyjścia Syna Człowieczego na obłokach w dniu ostatecznym, ale obecni w 1,51 aniołowie (*wstępujący i zstępujący na Syna Człowieczego*) po wywyższeniu Jezusa i Jego wniebowstąpieniu, będą służyli wspólnocie Kościoła ze względu na Chrystusa – Syna Człowieczego. B. E. Reynolds dostrzega w tym miejscu trzy charakterystyczne cechy, które odnoszą się do Jezusa – Syna Człowieczego, a które są zgodne z Dn 7 oraz z 1 Hen 62,3-5: (1) Syn Człowieczy będzie rozpoznany przez tych, którzy go zobaczą; (2) jest On mesjaszem (rozpoznanym przez Filipa, Andrzeja i Natanaela) oraz (3) przedstawiony zostaje jako postać niebiańska (o czym świadczą

91. Szczegółowo o chrystologii Syna Człowieczego w relacji św. Łukasza; zob. J. Plevnik, „Son of Man Seated at the Right Hand of God: Luke 22,69 in Lucan Christology”, *Bib* 72 (1991) 331-347.

92. W relacji św. Jana także śmierć Jezusa ukazana jest jako Jego wywyższenie.

93. Nickelsburg – VanderKam, *1 Enoch* 2, 73-74.

otwarte niebiosa)⁹⁴. Ponadto wspomnienie innej, apokaliptycznej cechy Syna Człowieczego – dokonywanego przez Niego sądu (jako aluzja do Dn 7,13-14 oraz 1 Hen) także obecne jest w czwartej Ewangelii (5,25-29)⁹⁵.

Zakończenie

Celem niniejszego studium było przedstawienie najważniejszych informacji dotyczących *Księgi Przypowieści Henocha*, drugiej części *Etiopskiej Księgi Henocha* (1 Hen 37–71), zgodnie ze współczesnym stanem badań. Na początku uwaga została skupiona na rozbieżności pomiędzy powszechną nazwą księgi, a jej gatunkiem literackim, który odpowiada cechom apokalipsy. Wydawać by się mogło, że bardziej uprawnionym byłoby zrezygnowanie z nazwy „przypowieści”, a zastąpienie jej tytułem „wizje”. Niemniej jednak, osadzając obecny tytuł („przypowieści”) w kontekście mów mądrościowych (tzw. „przysłów”), wypowiedzianych przez starożytnych mędrców, można uznać, że zastosowanie tradycyjnej nazwy jest usprawiedliwione. Oczywiście, co zostało zauważone, nie należy przy tym ignorować występujących w *Księdze Przypowieści* cech, odpowiadających gatunkowi apokalipsy.

Nieobecność *Księgi Przypowieści* w dostępnych starożytnych przekładach 1 Hen (szczególnie greckich, łacińskich czy aramejskich) mogłaby sugerować późną datę powstania tej części *1 Księgi Henocha*. Spośród licznych propozycji dotyczących czasu spisania 1 Hen 37–71 najbardziej przekonujące jest przyjęcie ostatecznego czasu powstania dzieła na przełom pierwszego wieku przed Chrystusem i pierwszego wieku po Chrystusie.

Przedstawienie struktury księgi oraz jej treści, a także możliwych odniesień do tekstów biblijnych Starego i Nowego Testamentu, pozwoliło wyodrębnić wspólne motywy występujące zarówno w tekstach natchnionych, jak i w omawianej *Księdze Przypowieści*. Spośród wielu tematów teologicznych występujących w *Księdze Przypowieści* wybrano jedynie eschatologiczną postać Syna Człowieczego. Próba porównania tej figury z innymi tekstami kanonicznymi i niekanonicznymi pozwoliła na przedstawienie w zarysie szerokiego spektrum teorii dotyczących pochodzenia tej postaci oraz zjawisk towarzyszących jej ukazywaniu się. Przybliżenie znaczenia terminu Syn Człowieczy w *Księdze Przypowieści* pozwoliło lepiej zrozumieć ten tytuł w odniesieniu do osoby Jezusa, który, według relacji ewangelistów, sam sobie przypisywał ten apokaliptyczny tytuł mesjański. Określanie Jezusa mianem Syn Człowieczy pozwala w kontekście *Księgi Przypowieści*

94. B. E. Reynolds, “The Apocalyptic Son of Man in the Gospel of John” (Dys., Aberdeen University, 2008) 90-95.

95. Reynolds, “The Apocalyptic Son of Man”, 137-139.

Henocho dostrzec w Nim postać eschatologiczną, tajemniczą, pochodzącą od Boga, mającą udział w Jego chwale, której zadaniem jest dokonać definitywnego sądu nad światem. Postanowienia Syna Człowieczego będą nieodwołalne i ostateczne. Dzięki nim zostanie zakończony i wydany werdykt w sporze między sprawiedliwymi, którzy będą się cieszyć wiecznym szczęściem a nieprawymi, których spotka odrzucenie i potępienie. W Jezusie – Synu Człowieczym wypełnione zostaną zapowiedzi mesjańskie oraz ostateczne panowanie jedynego Boga.

THE PARABLES OF ENOCH (1 ENOCH 37–71): GENERAL CHARACTERISTICS AND ITS RELATION TO THE OLD AND NEW TESTAMENT

Summary

The Parables of Enoch (1 Enoch 37–71) is the second of the five parts in *The Ethiopic Book of Enoch*. Though popularly referred to as “parables”, it is classified as a literary genre of the apocalypse of the so-called otherworldly journeys with cosmic or political eschatology. This part of 1 Enoch is preserved only in ancient Ethiopic, and its absence in the available ancient translations of 1 Enoch (especially Greek, Latin, or in the original Aramaic), may suggest a late date of composition. In *the Book of Parables* one can see many references to the texts of the Old and New Testaments. Among the many theological topics appearing in 1 Enoch 37–71, the eschatological figure of the Son of Man deserves a particular attention. A comparison of this figure with descriptions in canonical and non-canonical texts allows us to present a broad spectrum of theories concerning the origin of this character and the phenomena accompanying its manifestation. The approximation of the meaning of the Son of Man in *The Book of Parables* gives the possibility of a better understanding of this title in relation to the person of Jesus who, according to the accounts of the Evangelists, referred to himself in this way. The use of the term “Son of Man” in the context of *The Similitudes of Enoch*, allows us to perceive in him an eschatological, mysterious form, coming from God, sharing in His glory, whose task is to make a definitive judgment on the world.

Słowa kluczowe: 1 Księga Henocha; Księga Henocha Etiopskiego; Księga Przypowieści Henocha; 1 Hen 37–71; Syn Człowieczy; apokalipsa

Keywords: 1 Enoch; Ethiopic Enoch; Parables of Enoch; Similitudes of Enoch; 1 En 37–71; Son of Man; apocalypse

BIBLIOGRAFIA

- Barker, M., *The Lost Prophet. The Book of Enoch and Its Influence on Christianity* (Sheffield: Sheffield Phoenix, 2005).
- Barton, G. A., „On the Jewish-Christian Doctrine of the Pre-Existence of the Messiah”, *JBL* 21 (1902) 78-91.
- Ben-Dov, J., „Exegetical Notes on Cosmology in the Parables of Enoch”, *Enoch and the Messiah Son of Man: Revisiting the Book of Parables* (red. G. Boccaccini) (Grand Rapids, MI: Eerdmans, 2007) 143-150.
- Black, M., *The Book of Enoch or I Enoch: A New English Edition with Commentary and Textual Notes* (SVTP 7; Leiden: Brill, 1985).
- Borsch, F., „Mark 14:62 and 1 Enoch 62:5”, *NTS* 14 (1968) 565-567.
- Boyarin, D., „The Parables of Enoch and the Foundation of the Rabbinic Sect: A Hypothesis”, *The Words of a Wise Man's Mouth are Gracious* (Qoh 10,12). *Festschrift for Gunter Stemberger on the Occasion of His 65th Birthday* (red. M. Perani) (SJ 32; Berlin – New York, NY: Walter de Gruyter, 2005) 53-72.
- Casey, M., „The Use of Term «Son of Man» in the Similitudes of Enoch”, *JSJ* 7 (1976) 11-29.
- Catchpole, D. R., „The Son of Man's Search for Faith (Luke XVIII 8b)”, *NovT* 19 (1977) 81-104.
- Catchpole, D. R., „The Angelic Son of Man in Luke 12:8”, *NovT* 24 (1982) 255-265.
- Charles, R. H., *The Book of Enoch or I Enoch* (Oxford: Clarendon, 1912).
- Charlesworth, J. H. – Bock D. L., *Parables of Enoch. A Paradigm Shift* (Jewish and Christian Texts in Contexts and Related Studies Series 11; London – New Delhi – New York, NY – Sydney: Bloomsbury, 2013).
- Collins, A. Y., „The Origin of the Designation of Jesus as «Son of Man»”, *HTR* 80 (1987) 391-407.
- Collins, J. J., „The Jewish Apocalypses”, *Semeia* 14 (1979) 21-60.
- Collins, J. J., „The Son of Man and the Saints of the Most High in the Book of Daniel”, *JBL* 93 (1974) 50-66.
- Collins, J. J., *The Apocalyptic Imagination: An Introduction to Jewish Apocalyptic Literature* (2 wyd.; Grand Rapids, MI: Eerdmans, 2010).
- Collins, J. J., „Ascent to Heaven in early Jewish Apocalypses”, *Apokaliptyka wczesnego judaizmu i chrześcijaństwa* (ABLub 6, Lublin: Wydawnictwo KUL, 2010) 29-48.
- Drawnel, H. J., „1 Enoch 6-11 Interpreted in Light of Mesopotamian Incantation Literature”, *I Enoch and the Synoptic Gospels: Reminiscences, Allusions, Intertextuality* (red. L. T. Stuckenbruck) (EJL 44; Atlanta, GA: SBL Press, 2016) 245-284.

- Drawnel, H. J., „1 Enoch 73:4–8 and the Aramaic Astronomical Book”, *A Teacher for All Generations. Essays in Honor of James C. VanderKam* (Supplements to the Journal for the Study of Judaism 153; Leiden: Brill, 2011) 687-704.
- Drawnel, H. J., „Knowledge Transmission in the Context of the Watchers’ Sexual Sin with the Women in 1 Enoch 6-11”, *The Biblical Annals* 2 (2012) 123-151.
- Drawnel, H. J., „Moon Computation in the Aramaic Astronomical Book”, *RevQ* 22 (2007) 549-568;
- Drawnel, H. J., „Some Notes on Scribal Craft and the Origins of the Enochic Tradition”, *Hen* 31 (2009) 66-72.
- Drawnel, H. J., „The Mesopotamian Background of the Enochic Giants and Evil Spirits”, *DSD* 21 (2014) 14-38.
- Drawnel, H. J., „Kalkulacja ruchów księżyca w 4Q208 i 4Q209”, *Roczniki Biblijne* 56 (2009) 155-168.
- Drawnel, H. J., „Przyczyny powstania żydowskiej literatury apokaliptycznej okresu Drugiej Świątyni”, *Od wiary Abrahama do wiary Kościoła* (red. M. Kowalski) (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2014) 9-27.
- Drawnel, H. J., „Ukaranie Asaela (1 Hen. 10,4-8) w kontekście mezopotamskiej literatury zwalczającej czarną magię”, *The Biblical Annals* 60 (2013) 285-307.
- Drawnel, H. J., „Zawodowa wiedza Asaela (1 Hen. 8,1) i jej relacja do starożytnej Mezopotamii”, *The Biblical Annals* 60 (2013) 47-66.
- Drawnel, H. J., *The Aramaic Astronomical Book from Qumran: Text, Translation, and Commentary* (Oxford: Oxford University Press, 2011).
- Drawnel, H. J., *Qumran Cave 4. The Aramaic Books of Enoch 4Q201, 4Q202, 4Q204, 4Q205, 4Q206, 4Q207, 4Q212* (Oxford: Oxford University Press, 2019).
- Erho, T. M., „Historical-Allusional Dating and the Similitudes of Enoch”, *JBL* 130 (2011) 493-511.
- Ferch, A. J., *The Apocalyptic „Son of Man” in Daniel 7* (Dys. Berrien Springs, MI: Andrews University, 1979).
- Greenfield, J. C. – M. E. Stone, „The Book of Enoch and the Traditions of Enoch”, *Numen* 26 (1979) 89-103.
- Greenfield, J. C. – M. E. Stone, „The Enochic Pentateuch and the Date of the Similitudes”, *HTR* 70 (1977) 51-65.
- Hindley, J. C., „Towards a Date for the Similitudes of Enoch. An Historical Approach”, *NTS* 14 (1968) 551-565.
- Iwański D., „Księga Henocha – starożytny apokryf w świetle współczesnej wiedzy”, *TiC* 21 (2013) 123-139.
- Iwański D., „Mieszkanie Boga w niebie według Księgi Czuwających (1 Henoch 14,8-23)”, *CT* 79 (2009) 101-112.

- Iwański D., „Wstawiennicy i Oskarżyciele, czyli aniołowie w akcji (1 Hen 9,4-11)”, *Apokaliptyka wczesnego judaizmu i chrześcijaństwa* (red. M. S. Wróbel) (Analecta Biblica Lublinensia 6; Lublin: Wydawnictwo KUL, 2010) 69-77.
- Iwański D., *Wstawiennictwo aniołów w Księdze Henocha (1 Hen)* (Scripta Theologica Thoruniensia 15; Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2011).
- Jędrzejewski S., „Początek zła (Rdz 3 i 6,1-4) w interpretacji Księgi Henocha etiopskiej (1 HenEt)”, *Seminare* 13 (1997) 95-112.
- Jurewicz O., *Historia literatury bizantyjskiej: zarys* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2007).
- Knibb, M. A., „The Date of the Parables of Enoch: A Critical Review”, *NTS* 25 (1979) 345-359.
- Knibb, M. A., *Essays on the Book of Enoch and Other Early Jewish Texts and Traditions* (SVTP 22; Leiden – Boston: Brill, 2009).
- Knibb, M. A., *The Ethiopic Book of Enoch. A New Edition in the Light of the Aramaic Dead Sea Fragments* (Oxford: Clarendon Press, 1978) I-II.
- Korner, R. J., „«And I Saw...» An Apocalyptic Literary Convention for Structural Identification in the Apocalypse”, *NovT* 42 (2000) 160-183.
- Leaney, R., „The Days of the Son of Man (Luke xvii. 22)”, *The Expository Times* 67 (1955) 28-29.
- Lucass, S., *The Concept of the Messiah in the Scriptures of Judaism and Christianity* (New York, NY: T&T Clark, 2011).
- McCown, C. C., „Jesus, Son of Man: A Survey of Recent Discussion”, *The Journal of Religion* 28 (1948) 1-12.
- McDowell, E. A., „The Kingdom of God and the Day of the Son of Man. A Study of Luke 17:20-37”, *RevExp* 39 (1942) 54-64.
- Mearns, C. L., „Dating the Similitudes of Enoch”, *NTS* 25 (1979) 360-369.
- Mędała S., *Wprowadzenie do literatury międzytestamentalnej* (Kraków: The Enigma Press, 1994).
- Miduch M., „Apokaliptyczna koncepcja mądrości w Księdze Przypowieści etiopskiej Księgi Henocha”, „Przekonywał ich o Chrystusie”. *Paweł – apostoł i wojownik Chrystusa* (red. R. Pindel – S. Jędrzejewski) (Hermeneutica et Judaica 2; Kraków: Wydawnictwo Naukowe Papieskiej Akademii Teologicznej, 2008) 143-156.
- Miduch M., „Figura Syna Człowieczego w Księdze Przypowieści etiopskiej Księgi Henocha”, *Biblia i kultura – dialog czy konflikt?* (red. Roman Pindel – Sylwester Jędrzejewski) (Hermeneutica et Judaica 1; Kraków: Wydawnictwo Naukowe Papieskiej Akademii Teologicznej, 2008) 75-90.

- Milik, J. T., *The Books of Enoch: Aramaic Fragments of Qumrân Cave 4* (Oxford: Clarendon Press, 1976).
- Morgenstern, J., „The «Son of Man» of Daniel 7:13: A New Interpretation”, *JBL* 80 (1961) 65-77.
- Mowinckel, S., *He That Cometh. The Messiah Concept in the Old Testament and Later Judaism* (Nashville: Abingdon, 1955).
- Muilenburg, J., „The Son of Man in Daniel and the Ethiopic Apocalypse of Enoch”, *JBL* 79 (1960) 197-209.
- Nickelsburg, G.W.E. – VanderKam, J.C., *1 Enoch 2. A Commentary on the Book of 1 Enoch: Chapters 37–82* (Hermeneia; Minneapolis, MN: Fortress, 2001).
- Nickelsburg, G. W. E., *Resurrection, Immortality, and Eternal Life in Intertestamental Judaism* (HTS 26; Cambridge: Harvard University Press, 1972).
- Olson, D. C., „Enoch and the Son of Man in the Epilogue of the Parables”, *JSP* 9 (1998) 27-38.
- Parchem M. (red.), *Pisma apokaliptyczne i testamenty* (Kraków – Mogilany: Enigma Press, 2010).
- Parchem M., „Motyw wojny eschatologicznej w Apokalipsie zwierząt (1 Hen 90,13-19)”, *Apokaliptyka wczesnego judaizmu i chrześcijaństwa* (Red. M. S. Wróbel) (Analecta Biblica Lublinensia 6; Lublin: Wydawnictwo KUL, 2010) 79-110.
- Parchem M., „Teofania w 1 Hen 1,3c-9 w kontekście tradycji biblijnej”, *Studia z biblistyki* 8 (red. R. Bartnicki) (Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, 2012) 73-108.
- Parchem M., „Zmartwychwstanie, odpłata po śmierci i życie wieczne w literaturze międzytestamentalnej”, *Verbum Vitae* 8 (2009) 99-142.
- Parker, P., „The Meaning of «Son of Man»”, *JBL* 60 (1941) 151-157.
- Plevnik, J., „Son of Man Seated at the Right Hand of God: Luke 22,69 in Lucan Christology”, *Biblica* 72 (1991) 331-347.
- Poniży B., „Henoch w tradycjach biblijnych”, *Requirite in Libro Domini. Opuscula Michaeli Peter piae memoriae dedicata* (red. F. Lenort) (Wydział Teologiczny. Opuscula Dedicata 6; Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza. Redakcja Wydawnictw 2005) 81-95.
- Reynolds, B. E., *The Apocalyptic Son of Man in the Gospel of John* (Dys. Aberdeen: Aberdeen University, 2008).
- Rubinkiewicz R., „Duchy zamknięte w więzieniu. Interpretacja 1 P 3,19 w świetle Hen 10,4.12”, *RTK* 28 (1981) 77-86.
- Stachowiak L., „Fragmenty aramejskie Księgi Henocha”, *Apokryfy Starego Testamentu* (red. R. Rubinkiewicz) (Warszawa: Vocatio, 1999) 190-196.

- Rubinkiewicz R. (wstęp i tłum.), „Księga Henocha etiopska., *Apokryfy Starego Testamentu* (Warszawa: Vocatio, 1999) 144-189.
- Rubinkiewicz R., *Królestwo Boże jest wśród was. Wybrane zagadnienia z teologii biblijnej* (Studia Biblica Lublinensia 6; Lublin: Wydawnictwo KUL, 2010).
- Rubinkiewicz, R. (red.), *Apokryfy Starego Testamentu* (Warszawa: Vocatio, 2000).
- Rubinkiewicz R., *Eschatologia Hen 9-11 a Nowy Testament* (Lublin: RW KUL, 1984).
- Rubinkiewicz R., „Przypowieść o szacie godowej (Mt 22,11-13) w świetle Hen 10,4”, *RTK* 27 (1980) 53-69.
- Schweizer, E., „The Son of Man”, *JBL* 79 (1960) 119-129.
- Stuckenbruck, L. T., *Angel Veneration and Christology: A Study in Early Judaism and in the Christology of the Apocalypse of John* (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament, 2. Reihe 70; Tübingen: J. C. B. Mohr, 1995).
- Suter, D. W., „Masal in the Similitudes of Enoch”, *JBL* 100 (1981) 193-212.
- Szenc E., „Autorstwo Księgi Henocha”, *RBL* 29 (1976) 20-26.
- VanderKam, J. C., „Daniel 7 in the Similitudes of Enoch (1 Enoch 37–71)”, *Biblical Traditions in Transmission: Essays in Honour of Michael A. Knibb* (red. C. Hempel – J. M. Lieu) (Leiden – Boston: Brill, 2007) 291-307.
- VanderKam, J. C., „Righteous One, Messiah, Chosen One, and Son of Man in 1 Enoch 37–71”, *The Messiah: Developments in Earliest Judaism and Christianity* (red. J. H. Charlesworth) (Minneapolis, MN: Fortress Press, 1992) 169-171.
- Waddell, J. A., *The Messiah: A Comparative Study of the Enochic Son of Man and the Pauline Kyrios* (Jewish and Christian Texts in Contexts and Related Studies Series; New York, NY: T&T Clark, 2011).
- Walck, L. W., *Son of Man in the Parables of Enoch and in Matthew* (Jewish and Christian Texts in Contexts and Related Studies Series; New York, NY: T&T Clark, 2011).
- Walker, W. O., „The Origin of the Son of Man Concept as Applied to Jesus”, *JBL* 91 (1972) 482-490.
- Wilson, H., „A Survey of the «Son of Man» from Daniel to Jesus, Part 1: A Reevaluation of Daniel 7 and Its Subsequent Implications on the «Son of Man» Debate”, *Studia Antiqua* 14 (2016) 1-26.
- Wróbel M. S. (red.), *Apokaliptyka wczesnego judaizmu i chrześcijaństwa* (Analecta Biblica Lublinensia 6, Lublin: Wydawnictwo KUL, 2010).
- Zajęc E., „Narodziny Noego w tradycji biblijnej (Rdz 5,28-29) oraz literaturze apokryficznej (1 Hen 106-107, 1QapGn II-V, 4Q534)”, *Qumran. Pomiędzy Starym a Nowym Testamentem* (red. H. Drawnel – A. Piwowar) (ABLub 2; Lublin: Wydawnictwo KUL, 2009) 15-28.